

Sosyal Bilimler Akademi Dergisi

The Journal of
Social Sciences
Academy

Yıl / Year : 2021 Kasım / November Cilt / Volume : 4 Sayı / Issue : 2

E-ISSN: 2636-7599

sosyalbilimlerakademidergisi@gmail.com

2021'e veda ederken...

Sevgili okurlarımız, yeni bir sayı ile yine sizlerle buluşmaktayız..

Dört yılını geride bırakmak üzere olan dergimiz bu sayı ile beraber yılda iki sayı ve bir de 2019 yılında özel sayı yayımlamak suretiyle dokuz sayı ile siz kıymetli okurlarımızın istifadelerine birbirinden güzel yazıları sundu ve sunmaya devam edecektir.

Cilt; 4, Sayı; 2 ile yayımlanan bu sayıda farklı alanlardan 5 makale yayımlanmış bulunmaktadır. Bunların dışında dergiye gönderilen ve gerek editör aşamasında gerekse hakem aşamasında yayımlanması uygun bulunmayan çalışmalar da yayın dışı bırakılmıştır.

Salgın sonrası normalleşmeye başladığımız şu günlerde çeşitli alanlardan değerli yazılar dergimize gönderilmeye başlanmıştır. Umarız ki salgını tamamen geride bırakıp akademiden daha fazla ve daha nitelikli çalışmaları almaya devam ederiz.

Beşinci yılımıza girerken editör kurulu olarak kıymetli yazarlarımıza özellikle akademik camiaya yeni bir kazanım sağlamaya vesile olacağımız için ayrıca mutlu olduğumuzu belirtmek isteriz. Doçentlik hazırlıklarını yapan hocalarımıza 5 puan sağlayan dergimizin 2022 itibariyle akademik teşvik kriterlerini de sağlayacağını sizlerle paylaşmış olalım.

Bu vesile ile yazıları yayımlanmaya uygun bulunan yazarlarımızı tebrik ederek kendilerine dergimize gösterdikleri ilgiden ötürü teşekkür ediyoruz. Dergimizle ilgilenen fakat çalışmaları bu sayıda yayımlanmayan yazarlara da yine teşekkür ederiz. Editör kurulu olarak bu sayıda hakemlik yapan hocalarımıza da ayrıca teşekkür ederiz.

2022 Mayıs sayısında görüşmek üzere..

Editör

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÇEMBERLİTAŞ

EDİTÖR KURULU

Doç. Dr. Ali Ülvi ÖZBEY

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÇEMBERLİTAŞ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ali COŞKUN (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaliq AHMAD (International Islamic University of Malaysia)

Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ (Dicle Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Tologon Omoshev (The Kyrgyz Union Cooperatives University of Economy and Enterprise)

Prof. Dr. Olga Nosova (University of Kharkov iIstitute Banking Affairs) (Ukraine)

Prof. Dr. Tofiq Abdülhasanli (Azerbaijan State University of Economics)

Prof. Dr. Velieva Naila Tofik (Azerbaijan State University of Economics)

Prof. Dr. Seyfettin ASLAN (Dicle Üniversitesi)

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN (Dicle Üniversitesi)

Prof. Dr. Yusuf Cahit ÇUKACI (İnönü Üniversitesi)

Doç. Dr. Aliye Fatma MATARACI (International University of Sarajevo)

Doç. Dr. Murat Gökhan DALYAN (Adıyaman Üniversitesi)

Doç. Dr. Mariya Kochkorbaeva The Kyrgyz Union Cooperatives University of Economy and Enterprise)

Doç. Dr. Asiman Guliyev (Azerbaijan State University of Economics)

Doç. Dr. Ainur Nogayeva (Avrasya Milli Üniversitesi) (Kazakistan)

Doç. Dr. Rovshan Aliyev (Bakü State University)

Doç. Dr. Samir HAMİDOV (Azerbaycan Devlet Diller Üniversitesi)

Doç. Dr. Cırgalbek İSMANOV (The Kyrgyz Union Cooperatives University of Economy and Enterprise)

Doç. Dr. Hilale Caferova Azərbaycan Milli İlimlər (Elimlər) Akademisi)

Doç. Dr. Tarana Khalilova (Azerbaijan State University of Economics)

Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV (The Kyrgyz Union Cooperatives University of Economy and Enterprise)

Doç. Dr. Qurbanov Nüsrət (Azerbaijan State University of Economics)

Doç. Dr. Valida Mehdiyeva (Azerbaijan State University of Economics)

Doç. Dr. Ayhan KARAKAŞ (Bartın Üniversitesi)

Doç. Dr. Rasim TÖSTEN (Siirt Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulhakim TUĞLUK (İğdır Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre AVCI (Siirt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Tolga ORAL (İnönü Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi M.Ali TÜRKMENOĞLU (Muş Alparslan Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Yusuf GÜNGÖR (İğdır Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ŞENGÜN Dicle Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan HEMŞİNLİ (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TURGUT (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Dr. Selvira Draganović (International University of Sarajevo)

Dr. Zakir ELÇİÇEK Dicle (Üniversitesi)

Dr. Şahin Akberov (Azerbaijan State University of Economics)

Dr. Ogtay Guliyev (Azerbaijan State University of Economics)

Dr. Agil Mammadov(Azerbaijan State University of Economics)

Dr. Elşen Mammadov(Azerbaijan State University of Economics)

Dr. Matanat Amrahova(Azerbaijan State University of Economics)

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Fuat TANHAN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Doç. Dr. Adem PALABIYIK (Bitlis Eren Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdullah OĞRAK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin KURT (Dicle Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil YAŞAR (Dicle Üniversitesi)

Dr. Mahmut ERDİL

Dr. Mehmet CİHANGİR (Dicle Üniversitesi)

Dr. Abdul Malek RASLAN

Dr. İmran Hüseyin ÇELİK (Dicle Üniversitesi)

Dr. Zübeyr ÇELİK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Dr. Mahsum AVCI (Bingöl Üniversitesi)

Dr. Ömer Taha SÖZER (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

FERDİNAND DE SAUSSURE'ÜN “GENEL DİLBİLİM DERSLERİ” ADLI KİTABINDA DİLE YAKLAŞIM METOTLARI ÜZERİNE BİR BAKIŞ 139

COVID-19 PANDEMİSİ DÖNEMİNDE HASTA GÜÇLENDİRMENİN MENTAL İYİ OLUŞA ETKİSİNİN İNCELENMESİ.....157

POSTFEMİNİZMİN CEZA MAHKEMELERİNE SOSYAL MEDYA İLE MÜDAHALESİ.....171

الاقتصاد في عهد صلاح الدين الأيوبي 188

AYRILMA KAYGISI BOZOKLUĞU ÜZERİNE BİR İNCELEME.....209

CONTENTS

A LOOK AT METHODS OF APPROACH TO LANGUAGE IN FERDINAND DE SAUSSURE'S BOOK TITLED “COURSE IN GENERAL LINGUISTICS” 139

THE EFFECT OF PATIENT EMPOWERMENT ON MENTAL WELL-BEING DURING THE COVID-19 PANDEMIC.....157

SOCIAL MEDIA INTERVENTION OF POSTFEMINISM IN CRIMINAL COURTS.....171

ECONOMY IN THE ERA OF SALAH AD-DIN.....188

AN EXAMINATION ON SEPERATION ANXIETY DISORDER.....209

**FERDİNAND DE SAUSSURE'ÜN "GENEL DİLBİLİM DERSLERİ" ADLI
KİTAPINDA DİLE YAKLAŞIM METOTLARI ÜZERİNE BİR BAKIŞ
A LOOK AT METHODS OF APPROACH TO LANGUAGE IN FERDINAND DE
SAUSSURE'S BOOK TITLED "COURSE IN GENERAL LINGUISTICS"**

Eda EYİ¹

Öz

Bu çalışmada, yapısalcılık kuramının öncüsü sayılan Ferdinand de Saussure'ün "Genel Dilbilim Dersleri" adlı kitabındaki dile yaklaşım metotları üzerinde durulmuş ve bu hususta araştırma yapan dilbilim araştırmacıları temel alınarak tanıtım niteliğinde bir çalışma yapılmıştır. İsviçreli dilbilimci Saussure, dilin farklı açılardan incelenmesi gerektiğini ortaya koymuş ve bu zamana kadar yapılan dilbilim araştırmalarının seyrini değiştirmiştir. Ölümünden sonra iki öğrencisi tarafından yayımlanan "Genel Dilbilim Dersleri" adlı kitabı, dilbilim çalışmalarının önünü açarak kendinden sonra gelen dilbilim araştırmacılarına kaynak teşkil etmiştir. Dili, göstergelerden oluşan bir sistem olarak tanımlayan Saussure, dilin bir dizge olduğu görüşü üzerinde yoğunlaşarak, dilin belli başlı kalıplar çerçevesinde incelenmesi gerektiğini savunmuştur: Her türlü ön yargıları bir kenara bırakarak, salt duyguların incelenmesiyle dilin betimselliği üzerinde durmuş; dil, hem bir tarihin ürünü hem de belli bir dönemde yaşayan bireyler için oluşturulmuş bir sistem özelliği arz etmektedir, görüşü çerçevesinde artzamanlı ve eşzamanlı inceleme üzerinde durmuş ve töz-biçim, dil-söz ayırımına gitmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ferdinand de Saussure, Genel Dilbilim Dersleri, Metot, Dil.

Abstract

This study analyses the methods of approaching language in the book "Course in General Linguistics" by Ferdinand de Saussure, who is regarded as the pioneer of the theory of structuralism. This is an introductory study which is based on the works of linguistics researchers on its subject matter. The Swiss philologist Saussure suggested that language must be studied in different perspectives, and changed the course of the linguistic studies carried out until his era. The book "Course in General Linguistics", published by two of his students after his passing, paved the way for linguistics studies and became a source for latter researchers in the area of linguistics. Saussure defines language as a system of indicators, and focuses on the opinion that language is a sequence, hence suggesting the idea that language must be studied according to certain patterns: the descriptive nature of language laid emphasis on diachronic and synchronic inspection, centered around the opinion that is "Language exists as both a product of a history, and a system that is formed for individuals living in a certain time period" through a study of pure sentiments, free of all prejudice, and progressed by separating essence and form, language and speech.

Keywords: Ferdinand de Saussure, Course in General Linguistics, Method, Language.

---

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, eda_36evi@hotmail.com, [ORCID: 0000-0002-1758-4685](https://orcid.org/0000-0002-1758-4685).

Giriş

Dil, ortak bir anlaşma dizgesidir. Aynı sistemi kullanan bireyler bu dizge üzerinde bir uzlaşma içindedirler ve gönderilen sinyallere tepki verebilecek kabiliyete sahiptirler. Diller yapı ve oluşum bakımından farklılık göstermektedir. İnsanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen, düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, kimi sınırlarını bugün de çözemediğimiz büyüklü bir varlık olarak tanımladığımız dil, kullanıldığı toplumun da pek çok özelliklerini, yaşayışını, geleneklerini, dünya görüşünü, yaşam felsefesini, inançlarını bilim, sanat ve tekniğe katkılarını yansıtır.² Bir toplumun, ulusun bireylerinin yaşadıkları çevre, dillerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Dil, herhangi bir toplumun, ulusun bireyleri arasında anlaşma sağlayan yerleşik bir dizge (sistem) olarak ortaya çıkan araçtır.³ Bayraktar, dilin tanımını, tatma organı olan dilden ayrı tutarak yapmıştır. Ona göre dil, anlaşma dizgesidir. Çünkü aynı bireyler aynı kodlar üzerinde yoğunlaşırlar. Hem muhatap hem de konuşan aynı sessel ya da sözsözsel ifadelerle sahiptir.

Dil hayatın her safhasını kapsayan, her an onun içinde yaşadığımız genişçe bir dünyadır. Kısacası dil, aslında hayatın kendisidir.⁴ Dil, insanla birlikte var olan ve kullanıldığı müddetçe varlığını devam ettiren sosyal bir olgudur. İnsanın olduğu her yerde gerek sözlü gerekse yazılı biçimde kullanılan bir dil hâkimiyeti söz konusudur. Bundan dolayı dil, hayatı kapsamaktadır.

Dil, bir anda, kısaca tanımlanamayacak kadar çok yönlü, insana özgü bir gerçektir.⁵ Dil, çok yönlü bir dizgedir. Herkesin dil konusunda bir tanımı söz konusudur. Dil çok yönlü olduğu için tek bir tanıma sığdırmak yetersiz kalacaktır.

En geniş tarifıyla dil, bir haberleşme aracıdır ve bu araç, işaretlerden kuruludur. Bu tanımlamaya göre, nokta ve işaretlerden ibaret Mors ve telgraf sistemi de bir dildir; Kızılderililerin duman işaretleri de bir dildir; arıların vücut hareketleriyle bildirdikleri mesajlar da bir dildir. Ancak dar anlamıyla dil deyince, sadece insanların karşılıklı haberleşmesine yarayan şey, bunun da ancak söylenen kısmı, yani konuşma tarafı anlaşılmalıdır.⁶ İletişimin en temel aracı, dildir. İletişim, genel olarak yazılı, sözlü gerçekleşebildiği gibi jest ve mimik hareketleri ile de gerçekleşebilmektedir. Aynı zamanda iletişim sadece insana ait bir olgu değildir. Dilin yazılı ya da şekilsel olarak ifade edildiği ortam da iletişim için son derece önemlidir. Örneğin, ağaca çizilen bir kalp resmi aşkın ve sevginin ifadesi iken; hastanenin kapısında bulunan bir kalp resmi kardiyoloji bölümüne ait bir odanın olduğunu ifade etmektedir.

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir vasıta; kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık; milleti oluşturan bireyleri koruyan, kollayan, aynı zamanda onun ortak malı

²Kıran, Zeynel, **Büyüleyici Bir Bilim Dalı: Dilbilim**, Dilbilim Araştırmaları Dergisi, 1990, 1, s. 6.

³Bayraktar, Nesrin, **Dil Bilimi**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 1.

⁴Yaman, Ertuğrul, **Türkçe Bilinci**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s. 15.

⁵Aksan, Doğan, **Dil Şu Büyüklü Düzen**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 9.

⁶Başkan, Özcan, **Bildirişim İnsan-Dil ve Ötesi**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2003, s. 12.

olan sosyal bir kurum; seslerden örölmüş muhteşem bir yapı; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli anlaşmalar ve sözleşmeler sistemine dil denir.⁷ Dil her ne kadar dil araştırmacılarının tanımları içinde varlık olarak geçse de dil ne canlı ne de cansız bir varlıktır. İnsanla birlikte var olan ve kullanıldığı müddetçe varlığını devam ettiren sosyal bir olgudur. Dilin varlık dışında bir oluşum ya da olguyla karşılanması gerekmektedir.

İnsanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örölü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem.⁸ Dil, karmaşık yapıları düzene koyan bir sistemdir. Bundan dolayı başta Ferdinand de Saussure olmak üzere pek çok araştırmacının tanımlı dilin sistem ya da dizge olduğu görüşü üzerinedir.

Duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatmaya yarayan imlerin daha çok, ses imlerinin hepsine birden dil denir. Dil, düşüncenin daha geniş anlamıyla içbenliğimizin aynasıdır.⁹ Dil, iç sesin dışarıda vuku bulmasını sağlayan bir vasıtaadır. Bu tür değerlendirmeler, dilin üretici-dönüşümsel yönüne ışık tutan araştırmacı Noam Chomsky tarafından ifadenin zihinde bulunan haliyle derin yapı incelenmesi ve ifadenin söz ya da yazı ile vuku bulmuş haliyle yüzey yapı incelenmesi olarak değerlendirilmektedir.

En geniş manasıyla dil, uzuvlarımızın hareketini de içine alan bir müessese, bir sistemdir; hem de en mükemmel, en karışık bir sistem. Dar manada dil ile de sadece ses üzerine, kavram ve kelime üzerine kurulmuş olan bir işaretler sistemini anlamaktayız.¹⁰ Dil her ne kadar karmaşık bir sistem olarak görünse de karmaşık yapıları düzene koyan bir sistemdir. Bazı dil araştırmacıları tarafından aynı zamanda yapı ve düzen kavramları dil incelemelerinde ayrı ayrı olarak değerlendirilmiştir. Her dil bünyesinde hem yapı hem de düzen barındırmaktadır. Aynı zamanda her yapı da bünyesinde düzen barındırdığı için yapı ve düzen kavramları birlikte değerlendirilmelidir.

Dil, son derece karmaşık bir olgular bütünüdür. Biçim ve anlam, akıl ve tutku, toplum ve birey, dış etki ve iç oluşum el eledir, bu bütünde. Dil, bir yanıyla toplum hayatının bütün görünümünü kapsar, bir yanıyla da bilincin köklerine, bilinçaltının derinliklerine uzanır. Hem bir kurumdur, hem de düşünsel bir kalıp ve ruhsal bir örgüdür.¹¹ Ferdinand de Saussure'ün dil incelemelerinde göz önünde bulundurulması gereken yaklaşımlardan biri ise, dilin ayrı ayrı olarak değil de bir bütün olarak incelenmesidir. Sesler sözcükler içinde anlam kazandığı gibi sözcükler de cümle içinde anlam kazanmaktadır. Saussure, bu durumu Genel Dilbilim Dersleri adlı kitabında halı

---

⁷Canım, Rıdvan, **Üniversiteler İçin Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 2.

⁸Korkmaz, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 43.

⁹Gencan, Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, TDK Yayınları, Ankara, 1971, s. 1.

¹⁰Üçok, Necib, **Genel Dilbilim (Lengüistik)**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13.

¹¹Vardar, Berke, **Dilbilim Yazıları**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 30.

ve iplik örneğiyle açıklamaktadır. Ona göre her nasıl ki iplik halı dışında bakıldığı zaman bir anlam ifade etmiyorsa sesler de sözcükler dışında bir anlam ifade etmemektedir. Bundan dolayı dil bütünsel olarak incelenmelidir. Parçasal olarak sadece dile yönelmek karmaşık bir yapı olarak dili görmeye neden olur. Dil, karmaşık yapıları düzene koyan bir dizgedir.

Ferdinand de Saussure dili, “ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergelerden oluşan bir sistem” biçiminde tanımlarken; Marouzeau “bireyler arasında bildirişim aracı işlevi gören her gösterge sistemi” olarak; Lalande “bir bildirişim aracı işlevi görebilen tüm gösterge sistemleri”; Otto Jespersen ise “canlı varlıklar arasında herhangi bir bildirişim aracı”; Andre Martinet “insanın kendi bilgi ve deneyimlerini bir anlamsal kapsamı ve ses karşılığı olan anlam birimlerle, her toplumda başka biçimde açıkladığı bir bildirişme aracı” olarak tanımlar. Bloomfield dili “bir alışkanlıklar bütünü”, Noam Chomsky “sınırlı sayıda sözcük ve kuraldan yararlanarak türetilebilecek sınırsız sayıda tümceden oluşan bir bütün¹² olarak tanımlamaktadır.

Dilbilim araştırmacıları tarafından dil üzerine tanımlamalar geniş ve dar anlam olmak üzere genel olarak iki bakış açısıyla sunulmuştur. Dilin bir uzlaşma sistemi olduğu görüşü peyda bulmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz üzere dil, genel olarak karmaşık bir olgu bütünü olarak görülse de karmaşık yapıları düzene koyar. Sistem dâhilinde işler. Aslında dil, karmaşıklar âlemini düzene koyan bir dizge/sistemdir.

Dilbilim, dilleri tarih, felsefe, sosyoloji, psikoloji, kültür, mantık, coğrafya, ırk, din, sanat gibi pek çok açıdan inceleyen bir bilim dalıdır. Dilbilimin asıl amacı, dillerin çok yönlü olarak en arkaik biçimleriyle incelenmesidir.

Kısaca tarif etmek lazım gelirse Dilbilim, dilden veya dillerden bahseden bir bilimdir diyebiliriz.¹³ Ferdinand de Saussure’e göre dilbilimin temel amacı dilleri mukayese ederek incelenmesi olmalıdır. Genel olarak dil incelemelerini ve dilleri çoğunlukla art-eş zamanlı olarak inceleyen dilbilim, dilin sadece dil ile ilişkisini göz önünde bulundurmaz. Aynı zamanda dilin diğer bilimlerle ilişkisini de göz önünde bulundurmaktadır.

Dilbilim ile yapay zekâ arasında son 10-15 yıldan bu yana sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişki, 30 yıl önce üretimsel sözdiziminin dilbilime sağladığı prestijden çok daha fazlasını sağlamıştır.¹⁴ Noam Chomsky, dilin derin-yüzey yapı olmak üzere iki yönüne dikkat çekmiştir. Bundan dolayı dilbilimin de yapay zekâyla bağlantısı araştırmacılar tarafından Chomsky referans alınarak ortaya koyulmuştur.

Dilbilim, çift eklemli göstergeler dizgesi olan dili, kendi yapısı içinde ve kendi bakımından inceleyen bağımsız bir insan bilimidir.¹⁵ Dilbilim kimi araştırmacılar tarafından her ne kadar bağımsız

¹²Bayraktar, a.g.e., s. 2.

¹³Üçok, a.g.e., s. 13.

¹⁴König, Wolf, **Dilbilim ve Yapay Zekâ**, Dilbilim Araştırmaları Dergisi, 5, 1994, s. 219.

¹⁵Vardar, a.g.e., s. 33.

bir bilim dalı olarak görünse de dilin derin yapı ilişkilerinin incelenmesinde yapay zekâya ve sosyolojiye ya da dilin ağız ve lehçelerinin incelenmesinde toplumun yaşayış şekilleri ve zihin yapısından dolayı, sosyoloji ve psikoloji gibi bilim dallarına uzanması kaçınılmazdır. Aynı zamanda dil incelemelerinde ortaya çıkan problemlerin ortadan kalması için her nasıl ki dilin en arkaik biçimine müracaat ediliyorsa aynı şekilde bir başka dil ile mukayese edilerek de incelemelerin yapılması bu problemleri ortadan kaldırmaktadır. Bundan dolayı dilbilimi bağımsız bir bilim sınıfında değerlendirmek doğru olmaz. Aslında dilbilim dilleri ve dillerin diğer bilimlerle ilişkilerini kapsayan geniş çaplı bir bilimdir.

Dilbilim, özgül bir nesne olarak doğal dilleri ele aldığı için bir bilimdir. Görüldüğü gibi kuramlar oluşturur, betimleme ve çözümlene yöntemlerini belirtir. Bilim olarak bilimsel çözümlenmenin gereklerine uyar. Her bilimsel inceleme bir yöntem ve geçirdiği çeşitli evrelerle kendini ortaya koyar.¹⁶ Dillerin oluşumu asırlar sürmekte ve evirile evirile günümüzdeki şeklini almaktadır. Dilbilim bu değişim ve evirilmeleri yakından takip etmektedir.

Dil bilimi, pek çok bilime göre yeni bilim dallarından biridir. Başlangıçta dil bilgisiyle aynıymış gibi görünmesine karşın, bir yandan da dil bilgisini de kapsamaması, öte yandan da bakış açısı itibarıyla farklı olması nedeniyle dil bilimi, bireysel bir bilimdir.¹⁷ Dilbilimin inceleme alanı tek bir temele dayandırılmadığı için bireyseldir.

Bugün dilbilim denilen alan, insan dili denilen şeyi her yönüyle inceleyen ve bu yolda, başka bilim dalları ile de bilgi alış-verişinde bulunan bağımsız bir çalışma alanıdır.¹⁸ Dilbilimin gittikçe çalışma alanı genişlemiş ve genel olarak diğer bilimlerle ilişkisi neticesinde araştırmalar yapılmıştır.

Dilin toplumsal yaşantıyla beraber olağanüstü çeşitlilik göstermesi ve buna bağlı olarak yenilenmesi sonucunda dile yeni terimler ve kavramlarda getiriyor. Bilgi düzlemindeki yenilikler, dilsel düzlemde terim niteliği taşıyan öğelerin artmasına da yol açar.¹⁹ Dilde ortaya çıkan yenilikler ya da değişimin incelenmesi dilbilimin esas konusudur. Dilin evrimini yakından takip etmektedir.

Dilbilim, dilleri fonoloji (ses bilim), morfoloji (biçim bilim), sentaks (söz dizimi), semantik (anlam bilim) bakımından anlamsal ve yapısal olarak da inceleyen bir bilim dalıdır. Bilindiği üzere, bir dilde anlam ayırma görevini yapan asıl seslere fonem (phonème) denilmektedir.²⁰ Fonemler, dillerdeki en küçük anlamlı ses birimlerdir. /baz/, /boz/, /buz/, /bez/, /biz/, /büz/²¹ gibi birer ses farklılığından dolayı sözcükler anlam farklılaşmasına sebep olmaktadır. "a, o, e, i, ü" gibi vokaller düz, yuvarlak,

¹⁶Kıran, Zeynel, & Eziler Kıran, Ayşe, **Dilbilime Giriş**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2016, s. 69.

¹⁷Bayraktar, a.g.e., s. 21.

¹⁸Başkan, a.g.e., s. 153.

¹⁹ Erkal, Abdulkadir, **Dilbilim Üzerine**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2010, 0(7), s.8.

²⁰Gemalmaz, Efrasiyap, **Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 1980, 12, s. 5-4.

²¹Başkan, Özcan, **Lengüistik Metodu**, Mutilingual Yayınları, İstanbul, 1967, s. 15.

tonlu, tonsuz bakımından fonem olarak gösterilmektedir. Bu fonemlerin ses farklılığından dolayı anlam farklılaşması ise, fonoloji tarafından incelenmektedir.

Morfoloji (biçim bilim), sözcüklerin yapısını inceleyen dilbilimin alt dalıdır. Sözcüklerin üzerine gelen eklerle isimden isim, isimden fiil, isimden sıfat, fiilden sıfat türetme gibi yapılarla ilgilenmektedir. Türkçe söz dağarcığını zenginleştirirken değişik türetmeler yapar. Türkçede ilk aklı gelen yapımlar ekleriyle yapılan sözcük türetmeleridir. Mesela görmek kökünden görümce gibi yapılan türetimlerdir.²² Gör- fiili üzerine gelen -üm+ce eklerinden -üm fiilden isim türetirken; +ce isimden isim türetmektedir. İşte bu gibi türetmeler morfolojinin kapsama alanına girmektedir.

Sentaks (söz dizimi), bir tümce içerisindeki sözcüklerin belirli bir sıraya göre art arda dizilmeleri olgusu²³ olarak tanımlanmaktadır. Söz dizimi, Türkçe dilbilgisi ve söz dizimi kitaplarında genel olarak isim tamlaması, sıfat tamlaması, sözcük grupları, cümle ve cümle unsurları başlıkları altında sözcük ve cümle unsurlarının önem sırasına bağlı olarak verilmektedir. Burada söz konusu olan söz ya da söz öbekleri arasında yapı bakımından önem sırası göz önünde bulundurulmaktadır. Bir dildeki anlam ve görev öğeleri, hangi düzeyde olursa olsun, birbirleriyle ikiye ikiye 'tamlayan' ve 'tamlanan' ilişkisi içerisinde bulunurlar. Oklama yönteminde tamlayan (belirten veya niteleyen) öğeden tamlanan (belirtilen veya nitelenen) öğeye doğru bir açık ok yönlendirilir. Bu ilişkilerin bazıları art zamanlı olarak sadece sıra ilişkisine dönüşmüş veya kalıplaşmış olabilir. Sıra ilişkileri bir kapalı okla gösterilir. Kalıplaşmış yapılar ise bir bütün olarak alınır.²⁴ Misal, Türkçede sıfat unsuru genel bir kaide olarak isim unsurundan önce bulunmakta ve nitelik ya da belirtme bakımından isim unsurunu vasıflandırmaktadır.²⁵ Bundan dolayı isim unsuru, söz dizimi bakımından sıfat unsurundan daha önemlidir. Sözcük grupları ve cümle unsurları arasında genel olarak tamlayan-tamlanan ilişkisi ya da sıralı ilişki söz konusudur. Misal, cümlenin yardımcı unsuru olan tümleçler, sebep, amaç, vasıta, benzerlik, zaman vb. gibi işlevlerle cümlenin ana unsuru olan yükleme tamlayan-tamlanan ilişkisi neticesinde bağlanmaktadır. Sözcük grupları ve cümle öğeleri arasındaki dizisel ve dizimsel olarak mantık ilkeleri çerçevesinde art arda dizilmeleri olgusu da dilbilimin inceleme alanını kapsamaktadır.

Semantik (anlam bilim), doğal dillerdeki anlama evrelerini inceler. Doğal diller dışındaki anlamlı dizgelerle ilgilenen bilim dalı da göstergebilimdir. Kuramsal olarak, bir dilde anlamla ilgili her şey anlam bilimin alanına girer; bu anlamlar biçim bilgisinin, söz diziminin ya da sözcük biliminin ürettiği anlamlar olabilir.²⁶ Dilde anlam halkaları birbirlerini yapı ve anlamsal olarak takip etmektedir.

²²Hazar, Mehmet, **Türkçede Fono-semantik ve Morfo-fonolojik Yolla Sözcük Türetme**, International Journal of Languages Education and Teaching 2015, 2198, s. 1649.

²³Başkan, a.g.e. s. 154.

²⁴Efrasiyap Gemalmaz, **Derin Yapı (Deep Structure) İlişkilerinin Gösteriminde Kullanılacak Bir Yöntem: "Oklama"**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 1982, 3.

²⁵Eyi, Eda, **Standart Türkiye Türkçesinde Söz Dizimi Açısından Fiil Grupları (Mastar-Partisip- Gerundium) Üzerine**, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020, 0(13), 47.

²⁶Kıran, Zeynel, & Eziler Kıran, Ayşe, a.g.e., s. 291.

Türkçede seslerin bir araya getirilmesi rast gele değildir. Sesler anlam halkalarını oluşturacak biçimde bir araya getirilirler. Aralarında hem yapı hem de anlam bakımından bir ahenk söz konusudur. Misal, a.n.n.e /anne/ sesleri belirli bir anlamlı ismi oluşturmak için bir araya getirilirler. Aynı şekilde hem yapım hem de çekim eklerinde, dizisel ve dizimsel ekseninde bu mantıksal oluşum söz konusudur. Okul yarın+a ecek-gid-im biçiminde bir oluşum söz konusu değildir. Yarın okul+a gid-ecek+im biçiminde hal eklerinin isime çekim eklerinden kip-zaman ekinin fiile getirilmesinin ardından şahıs ekinin eklendiğini görmekteyiz. Yani burada söz konusu olan oluşumda hem yapı hem de anlamsal birliktelik söz konusudur. Bundan dolayı semantik inceleme dilbilimin diğer alt dallarını oluşturan ses bilim, söz dizimi, biçim bilim gibi yapıların tümünü mantıksal anlam dâhilinde kapsamaktadır.

1. Yapısalcılık

Yapı, parçaların belirli bir maksadı karşılamak için bir araya geldiği bütüne verilen addır. Dil de bu bağlamda bir yapıdır ve pek çok parça, belirli bir maksadı karşılamak belirli bir işi üretebilmek için dizisel ve dizimsel ekseninde bir araya gelmiştir. Belirli bir maksadı karşılamak için yapının parçaları değişim geçirerek bütüne uyum sağlaması gerekmektedir. J. Piaget²⁷ ve M. Foucault²⁸, karmaşık görünen düzenleri ve yapıların parçalarıyla birleşme süreçlerini açıklar.

XX. yy'ın başlarında, Avrupa'daki dilbilimciler, çeşitli düzeylerdeki dilsel öğelerin düzenini araştırmaya ve bu öğeler arasındaki karşılıklı bağlantıları saptamaya çalışırken **dizge, yapı** kavramlarını ortaya atmışlardır. Öte yandan, Amerikan dilbilimciler de, hemen hemen aynı dönemlerde, özgün bir yapı kavramı geliştirdiler: onlara göre yapı, öğelerin birbirleriyle birleşmesinden ve birbirinin yerini almasından doğuyordu.²⁹ Bu dönemin önemli dilbilimcileri: Franz Boas, Edward Sapir, Leonard Bloomfield, Zellig Sabetai Harris.

Dil konusundaki çalışmalar XX. yüzyıl başlarına kadar, oldukça bölük pörçük biçimde yürütüldüğü için, bütün bunları bir düzene sokmak üzere belli bir yöntem gerekliliği ortaya çıkmıştır.³⁰ Saussure, özellikle düzen/yapı/sistem kavramları üzerinde durarak insan dilinin bir yığın âleminden uzak sistem dâhilinde işlediğini vurgulamıştır. Sözcüklerin gösteren/gösterilen biçiminde ifade bulunduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda eş-zamanlılık/art-zamanlılık, töz/biçim gibi ayrımlara gidilerek dillerin mukayese edilerek incelenmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Her ne kadar bazı dilbilim araştırmacıları tarafından yapı ve düzen terimleri ayrı olarak değerlendirilse de her yapı içinde belirli bir düzene sahiptir. Formel ve anlamsal birlikteliğin

---

²⁷ Piaget, Jean, **Yapısalcılık**, (Çev: F. Akatlı), Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1982.

²⁸ Foucault, Michel, **Yapısalcılık ve Postyapısalcılık**, (Çev: Ü. Amaç & A. Utku), Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001.

²⁹ Rifat, Mehmet, **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 52.

³⁰ Başkan, a.g.e., s. 284.

sağlandığı sistemli bir yapı olan dil de kendi içinde belirli bir düzene sahiptir. Dil incelemelerinde, yapı ve düzen terimlerinin birlikte ele alınarak incelenmesi bundan dolayı fayda sağlayacaktır.

Ferdinand de Saussure sonrası Avrupa dil yapısalcılığı olarak structuralism“**yapısalcılık ya da dil yapısalcılığı**” oluşmuştur. İsviçreli dil bilimci Saussure, bir polyglottur (çok dil bilen). Cenevre’deki dilbilim kürsüsünde dilbilim dersleri vermiştir. Ölümünden sonra iki öğrencisi tarafından ders notları yayımlanmıştır. Lectures in General Linguistics (Genel Dil Bilim Dersleri) adlı kitabı Berke Vardar tarafından çevrilmiştir. Kitabın yayımlanmasıyla Saussure, büyük bir saygınlık kazanmıştır. Kitabın yayınlanması, modern dilbilimin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. 20. yy’da dilbilim önem kazanmıştır. Avrupa dilbilimi Saussure’ün görüşleri çerçevesinde gelişmiştir. Başta yapısalcılık sonra da yapısalcılığın içinde yer alan; **bağımsal yapısalcılık, işlevsel yapısalcılık** vb. akımlar ortaya çıkmıştır. Dilin bütün öğelerini ilişki ve bağlantıların yönettiği bir “dizge” sistem – bugünkü deyişle bir “yapı” olarak ele alan ve gerçeği tözde değil de, öğeler arası ilişkilerde arayan ve dilbilimi yapısal düzlemde önemli bir noktaya taşıyan Ferdinand de Saussure’dür. Saussure ile birlikte olguların ampirik gözlem sıralanışından, dil içinde kurdukları bağlantıların incelenmesine geçilir. Ona göre bir dilsel durumda her şey dizgeseldir, yapısaldır, dayanışıktır.³¹ Yapısalcılık, Saussure’ün“**dil bir sözcük yığını değil, bir sistemdir.**” görüşünden faydalanmıştır. Saussure’ün görüşleri yapısalcılık akımını doğurmuştur. Dil; söz dizimine, söz öğelerinin dizilişine ve sözün manasına uygun olarak akımlara ayrılmıştır.

2. Dilbilim Betimsel Bir Bilim Olarak İncelenmesi

Saussure göre, dilbilim betimsel bir bilimdir. Bir bilim dalının bilim olarak ortaya çıkabilmesi için, her türlü öznel ön yargıları bir kenara bırakarak, salt duyguların incelenmesine, gözlemlere yönelmekle mümkündür. Dilbilimin temel amacı, doğal dillerin gerçek işleyişini açıklamak ve betimlemektir. Değer yargılarını bir kenara bırakan dilbilim, tümüyle betimsel bir bakış açısı benimseyerek, bilimsellik özelliği kazanır. Dilbilim geleneksel dilbilgisinin yaptığı gibi, kurallar üretmek yerine, dilsel olguların gözlemlenmesinden yola çıkarak, dil dizgesinin eş zamanlı boyutta işleyişini inceler. Hiçbir zaman soyut bir çerçeve içinde kurallar oluşturmak istemez. Tıpkı bir bilginin laboratuarda, mikroskobun altında bir örneği gözlemlediği gibi, dil bilimci de betimlemek için dili gözlemler.³²

Saussure’den önceki dilbilim çalışmaları, dilin iyi ve güzel kullanımını, daha çok yazı dili çevresinde doğru yazmak ve konuşmak için, izlenecek temel ilkeleri ve kuralları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu dilbilim çalışmaları, ideal bir dili esas almaktadır. Dolayısıyla dilbilimcileri, kendi öznel dilbilim anlayışı çerçevesinde, dili şekillendirmeye çalışmaktadırlar. Dilsel olgulara taraflı olarak yaklaşmışlardır. Bilimsellikten uzaktadırlar. Saussure, bu yaklaşımı reddederek, dilbilimin bir

³¹Vardar,a.g.e., s. 16.

³²Kıran, &Eziler Kıran,a.g.e, s. 117.

bilim hüviyeti kazanmasının önünü açmıştır. Ona göre dilbilimci, dil olayları ve olgular arasında taraf tutmadan araştırma nesnesini gözlemlemeli ve bu gözlemlerden hareketle ulaştığı sonuçları buyurucu, değişmez, taraflı bir tutum takınmadan bilim dünyasının dikkatlerine sunmalıdır. Gerçekten de dilbilim, kuralları olmasına karşın, hiçbir kural benimsetmek istemez. Bir sözce ile kural arasında bir sapma olduğu zaman yalnızca sapmayı gösterir. Kısacası, dilbilim şu düzeyden çok bu düzeyi buyurucu bir biçimde benimsetmek yerine, dilin işleyişini göstermeye, var olan bütün dilsel düzeyleri ortaya çıkarmaya çalışır³³ Dilbilim betimlemelerini sübjektif yargılar neticesinde değil de salt gözlemlere dayalı olarak yapar.

Saussure'ün dilbilimin betimsel olduğu görüşü, bir tasviriden ve yorumdan uzak, olanın olduğu gibi ele alınıp incelenmesidir. Burada vurgulanan edebî anlamda, tasvirî ya da betimsel olarak tabiatın yeniden sunumu değil; (edebî terim olan betimleme/tasvir ifadeleriyle karıştırılmamalıdır.) tabiatın olduğu gibi ele alınıp incelenmesidir. Dilin bu şekilde incelenmesi gerektiğini savunmaktadır.

Dilbilim çalışmaları, amaç olarak değil araç olarak kullanılmıştır. Fakat Saussure, dilin yalnızca kendisi için, dilin işlevinin işleyişini ortaya koymak için uğraşmıştır. Saussure'den sonra dilbilim incelemeleri araç olmaktan çıkıp dili, dilbilimi inceleyen bir amaç olarak ortaya çıkmıştır. Sübjektif yargılardan kurtularak, somut verilerden hareketle, gözleme dayalı olarak dilin incelenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Fark ettiği hususlardan biri de dilin çoğul bir görünüme sahip olmasıdır. Tıpkı bir ağaca bir biyologun, bir ressamın, bir odun tüccarının farklı şekillerde yaklaştığı gibi dile de farklı açılardan yaklaşılabilir. Saussure, bu yaklaşımları fark ederek bunları bir kenara bırakıp dilin sırf kendisi için dil sistemini aydınlatmak için incelenmesi gerektiğini savunmuş ve bunun için bir dizi yöntemler ve kavramlar önermiştir. Bunlardan dolayı Saussure, bir öncüdür. Daha sonraki dil çalışmaları, onun ortaya koyduğu temel düsturlar çevresinde, onun eksik bıraktığı kimi yöntemler geliştirilerek çalışmalar yapılmıştır.

3. Sözlü Dilin Öncelikli Olarak İncelenmesi

Saussure'e göre sözlü dile öncelik verilmelidir. Yazıdan önce söz var olmuştur. Biz yazmadan önce konuşmayı öğreniriz, yazıdan önce konuşma bireyde var olmaktadır. Dilbilimci sözlü dile öncelik vermeli ve dikkate almalıdır, görüşlerini Saussure ortaya koyarak, sözlü dile öncelik verilmesi gerektiğini savunmuştur.

Saussure, Genel Dil Bilim Dersleri'nde; ister yabancı topluluklar ya da uygar uluslar olsun ister eski klasik çağlar ya da çöküş dönemleri söz konusu olsun, dilbilimin kapsamını her şeyden önce insan dilinin bütün gerçekleştirmeleri oluşturur. Bu şekilde dilbilim konusunu sadece yazı ile sınırlandırmayıp insan dilinin bütün gerçekleştirmelerini dilbilimin konusu içine dâhil ederek, bu bilimi inceleyerek onların sistemini oluşturmayı dilbilimin görevi sayar.

---

³³Kıran,&Eziler Kıran,a.g.e, s. 117.

Ulaşabildiğince çok dili ve çeşitli görünüşleri ele alıp bütün dillerde ortak olan yönleri ve kuralları belirlemeye çalışmıştır. Bunlara “genelce” denir. Bütün diller için ortak olan genelcelerdir (genel geçer kurallardır).

4. Dilin Bir Sistem Olarak İncelenmesi

Saussure’e göre, dil bir kelimeler yığını değil, dil bir sistemdir. Dilin işleyişi bir sistematığa bağlıdır. Sistem, olabilmesi için az ya da çok bir karmaşıklık bütünü olabilmesi gerekmektedir. Belli bir işi ortaya koyabilmek amacıyla iş bölümü ve uyum olmak üzere bir araya gelmiş, parçalar oluşturmuş olan bütüne sistem diyoruz. Bir dilde, iki sözcüğün anlamını birbirinden ayıran en küçük ses parçasına sesbirim adı verilmektedir. Sözcüğü (ben) ve (kuş) sözcükleri birbirlerinden 6 ses ile ayrılmaktadır. Oysa (ben/sen) sözcükleri arasında ya /b/ veya /s/ sesleri birer sesbirimlerdir. Bir aşama ötede, bir dilde anlamlı en küçük parçalara **sesbirim** denilmektedir. Sözcüğü (dil. bil. im. ci. lik) sözcüğünde 5 tane sesbirim geçirilerek yeni sözcükler elde edilebilir.³⁴ Dilin en küçük yapı taşları sesbirimler (fonem) dir. Ancak fonemler tek başına bir anlam ifade etmez, derin ya da yüzey yapıda diğer sözcüklerin anlam oluşturacak şekilde dil sistemine uygun olarak dizisel ve dizimsel ekseninde bir araya getirilmesiyle anlamlı bütünü oluşturacaklardır.

Dil, iki dinamik sistem arasında bilgi akışının sağlanması demek olan haberleşme faaliyetlerinde kullanılan bir formel sistemdir. Bir sistem ise belirli bir maksat için, birden çok parçanın, aralarında uyum ve iş bölümü gözetilerek bir araya gelmesi ile oluşmuş az veya çok karmaşık bir bütündür. Örneğin bir sistem olan otomobil çeşitli alt sistemlerden (soğutma, elektrik, fren; kaporta, şasi, koltuk sistemleri vs.) oluşur. Yine bir konut sistemi olan bina birçok farklı elemandan (demir, tuğla; kum, çimento; temiz ve atık su boruları; elektrik tesisatı vs.) müteşekkildir. Bir otomobil ya da bir bina kendisini oluşturan malzemelerden oluşmuş alelade bir yığın değildir, bütünü oluşturan parçalar arasında belli bir düzen vardır. Bu düzene yapı denir.³⁵ Dili oluşturan yapı taşları rastgele bir araya getirilmemiştir; hem işlev hem de anlamsal açıdan aralarında bir ahenk söz konusudur. O halde bir sistemin parçaları birimlerden oluşacak, uyumlu çalışıp iş üreteceklerdir. Sistemler dinamik ve formel sistem olarak iki şekilde görülmektedir:

Dinamik sistemler, hareketli olan kendi kendine iş üretebilen, sürekli insan müdahalesi gerektirmeyen sistemlerdir. Çamaşır makinesi, buzdolabı dinamik sistemlerdir, fakat dil böyle bir sistem değildir. Dil, insanlar kullandığı zaman iş üretebilen bir sistemdir. Bundan dolayı şekilsel bir sistemdir. Biz sözcüklerden oluşmuş bir üst küme olan dil sistemini kullanırken, alt kümelerden eleman seçerek, dilin birleşebilme kuralları dâhilinde bunları bir araya getiriyoruz. Oluşturduğumuz sözcükler, sözcük grupları ya da cümleler arasında hem biçimsel uyum hem de anlamsal uyum

³⁴Başkan, Özcan, **Dilde Yaratıcılık**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2006, s. 154.

³⁵Daşdemir, Muharrem, **Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi**, Eser Basım Yayınları, Erzurum, 2014, s. 1.

gözeterek yapı ve anlam birimlerini bir araya getiriyoruz. Yarın da-okul ğım-acak-ol diyemiyoruz, Yarın okulda olacağım diyebiliyoruz, oluşturduğumuz yapılar arasında hem biçim hem de anlam bakımından uyum gözeterek oluşturuyoruz. Dili, oluşturan yapılar hem dizimsel hem de dizisel olarak bir kural çevresinde bir araya getirilirler. Formel sistem ise, dilin şekilsel olarak var oluşu yani yazıya dökülmüş halidir.

Dil, bir dizge sistemidir, kelimeler yığını değildir. Saussure'ün bu yaklaşımı, yapısalcılık akımının önemli kuramlarından biri olmuştur. Yapı kavramı ile sistem kavramı eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamıştır. Saussure, sistemi bir satranç oyununa benzeterek açıklamıştır. Bir oyunun oluşumunda da bir sistem vardır ve bir sistematige göre oluşturulmaktadır. Burada önemli olan tek tek parçaların ne olduğu değil önemli olan parçalar arasındaki ilişkilerdir. Santraç oyununda taşların; plastik, metal ya da tahtadan yapılmasının da oyuna hiçbir etkisi yoktur. Fakat taşların sayısını arttırıp ya da azaltırsak bu oyunun kurallarına etki edecek, oyunu tekrardan kurallaştırmamıza neden olacaktır. Çünkü sisteme yönelik bir değişiklik söz konusudur. Nasıl ki bir satranç oyunu, kendini oluşturan parçalardan daha değerli ise, dil de kendini oluşturan parçalardan daha değerlidir. O halde dilbilimci tek tek sözcüklerle uğraşmak yerine sistemi ilgilendiren parçalar arasındaki bağlantılar ve ilişkiler ile ilgilenmelidir. Öğeler arasındaki bağlantılara daha çok önem verilmelidir.

Dili oluşturan en küçük yapı taşları, seslerdir. Kuşkusuz, dil olmasa seslemedeki devinimlerin ne işe yarayacağını pek kestiremeyiz; ne var ki dili oluşturan onlar değildir. Ses aygıtının her işitimi için zorunlu bütün devinimleri açıkladığında da dil sorunu hiçbir biçimde aydınlatılmış olmaz. Nasıl bir duvar halısı çeşitli renkten ipliklerin görsel karşıtlığına dayanan bir sanat yapıtıysa, dil de işitimi için zorunlu bütün devinimlerinin anlaksal karşıtlığına dayanan bir dizgedir. İşte, inceleme için önemli olan, renklerin elde edilme yöntemleri değil, karşıtlıkların işleyişidir.³⁶Sesler, tek başına bir anlam ifade etmezler. Sesler, bir araya gelip anlamlı birlikler olan sözcüklerin içinde bir anlam kazanırlar. Saussure'ün de ifade ettiği gibi bir halıyı meydana getiren iplikler, tek başına bir anlam ifade etmezler. Halıya bütün olarak bakıldığı zaman iplikler, halının içinde anlam kazanırlar. İşte dil de böyledir. Yapı taşlarının bir araya getirilmesi sonucu en küçük yapı birimleri bütünü içinde anlam kazanmaktadırlar. Bunlardan dolayı Saussure'ün vurgusu, dili oluşturan parçalara tek tek bakmak yerine dilin bir bütünsel olarak incelenmesidir.

Türkçe bugünkü kelime yapısını incelerken de ilkeleri izlemek ve monemler arasında kurulan ilişkileri, yani bütünüyle sistemi ve zamandaş birimleri göz önünde bulundurmamak, bölük pörçük gözlemlerle yetinmemek gerekir. Bunun yanı sıra, toplumsal anlaşılabilirliği olan her ögenin sistemde yer aldığını, kişileri ve bireysel "söz"ü aşan bir nesnellığı bulunduğunu, birçok kelime ve kullanımları bireylerin dile değil, dilin bireylere benimsettiğini kabul etmek de zorunludur. "-sel, -sal" morfemli bir kelimeyi kullandık mı, söz çizgisinin başka noktalarında da aynı morfemi kullanmaya zorlanırsak dil

---

³⁶Saussure, de Ferdinand, **Genel Dilbilim Dersleri**, (Çev: Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s. 68.

tarafından. “Bilimsel” diyen büyük bir olasılıkla “toplumsal”, “ruhsal” diyecektir.³⁷ Bu durum ise, yine ses birimlerinin sözcükler içinde anlam kazandığını göstermektedir; aynı zamanda dilin çağrı gücü vasıtasıyla, derin yapı bağlamında oluşumuna işaret edilmektedir.

Gerek Muharrem Daşdemir gerek Ferdinand de Saussure gerekse Berke Vardar’ın dilin bir sistem ya da dizge olduğu görüşündeki yaklaşımları aynı yöndedir. Bu durumu Saussure, satranç ya da halı örneğiyle açıklarken; Muharrem Daşdemir, konut sistemi olan bina ya da otomobil sistemiyle; Berke Vardar ise, monem ve fonemlerin (Fr. Phoneme dbl. sesbirimi)³⁸ dilde bütünsel olarak anlam kazandığını vurgulamakta ve dilin çağrı işlevine dikkat çekmektedir.

5. Dil-Söz Ayrımında Sözü Öncelikli Olarak İncelenmesi

Dil-söz konusu birbirleriyle ilişkilidir. Sözü anlaşılabilmesi ve bütün sonuçlarını verebilmesi için dil zorunludur. Ama dilin yerleşebilmesi için de söz zorunludur. Tarihsel açıdan, söz olgusu her zaman daha önce ortaya çıkar. Öyle ya, bir söz imgesine bir kavramın bir söz ediminde bağlandığı görülmeden bunları birleştirmeye nasıl kalkışılabilir? Öte yandan, anadilimizi başkalarının konuşmalarını duya duya öğreniriz. Ancak sayısız denemelerden sonra anadilimiz beynimize yerleşir. Bir de şunu belirtelim: Dilin evrimini sağlayan sözdür; dilsel alışkanlıklarımızı değiştiren, başkalarını duyarak edindiğimiz izlenimdir. Demek ki dille söz arasında karşılıklı bağımlılık vardır. Dil, sözü hem aracı hem de ürünü. Ne var ki bütün bu söylenenler, dille sözü apayrı şeyler olması önlenemez.³⁹ Bu satırların devamında Saussure, söz ve dil ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini, sözü bireye dilin ise topluma ait olduğu görüşüyle savunmuştur. Dil toplumsal bir dizge, söz bireysel bir eylemdir. Bireylerin dışında ve üstündedir, dil. Toplumsal bir anlaşma ve sözleşmeye dayanır; bütünüyle hiç kimsede bulunmaz. Bireyler arasında bildirişim sağlayan bir örgüdür, özel kullanım ve söz alışverişinin dayanağıdır. Dildeki her öğenin değerini ve görevini, öbür öğelerle bu öğe arasında kurulan karşıtlık ve bütünleyicilik ilişkisi belirler. Dil hem dil yeteneğinin toplumsal bir ürünü, hem de bireylerde bu yeteneğin işleyebilmesi için toplumun benimsediği zorunlu anlaşmalar bütünüdür.⁴⁰

Saussure, “Genel Dil Bilim Dersleri” adlı kitabında dil ve söz ayrımına gitmiştir. Söz, dilden daha önemlidir, ona göre. Diller var olmadan önce söz var olmuştur. Diller toplumların ortak malı olmasına karşın söz bireyseldir. Bizler yazmadan önce konuşmaya öğreniriz. Bunlardan dolayı sözlü dile öncelik verilmelidir, biçiminde dilbilim araştırmacısının ortaya attığı görüşler desteklenecek niteliktedir.

Dil bütünsel, söz bölük pörçüktür. Sözü görevi dilin bir bölümünü eylemli kılmaktır. Hem kişisel birleşimlerin ürünü, konuşanların belli durumlarda dil dizgesini kullanım tarzıdır söz, hem de

³⁷Vardar, a.g.e. s. 22.

³⁸TDK, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 772.

³⁹Saussure, a.g.e. s. 50.

⁴⁰Vardar, a.g.e. s. 33-34.

psikolojik ve fizyolojik bir işlemdir. Dilde toplum egemendir, sözde birey. Anlamlılığın dışına çıkmamak şartıyla birey sözünü istediği yönde yoğurabilir, değiştirebilir, evirip çevirebilir. Çünkü söz, bir seçme eylemidir. Tek başına dili kimse değiştiremez. Nasıl doğanın bizi bağımlı kıldığı fizik ve fizyoloji kurallarını değiştiremezsek, dilimizi ve onu yöneten kuralları da değiştiremeyiz. Çünkü dil toplumun ortak malıdır.⁴¹ Dil, toplumun ortak malıdır. Bir dilin oluşumu yüzyıllar sürdüğü için değiştirmek kolay değildir.

Söz eyleminde, birey göreceli bir anlatım özgürlüğüne sahiptir. Telaffuz, ritim, vurgu bireyden bireye değişir. Kullanılan sözcüklerin seçimi, tümcelerin uzunluğu, kısalığı için de aynı şey geçerlidir. Oysa bir uzlaşmalar bütünü olan dilde birey bu ortak uzlaşmayı değiştiremez. Dilsel topluluğun üyeleri tarafından anlaşılacak istiyorsa bu uzlaşmaya, anlaşmaya uymak zorundadır. Bireysel bir edinim olarak, söz toplum yaşamında çok önemli bir rol oynar. Söz yaratıcıdır, değiştirme yetisine sahiptir. İyilik, kötülük, evlilik, kutsallık, sınav sonuçları... gibi durumları örnek verebiliriz. Ancak sözcüklere büyü bir güç vermemek gerekir, sözün gücü sözcüklerin kendisinden değil, konuşan kişinin toplumsal kimliğinden kaynaklanır.⁴² Söz bireye ait olduğu için herhangi bir kesin kurala bağlı kalmadan birey istediği şekilde sözü kullanabilir. Fakat dil toplumsaldır. Misal, Standart Türkiye Türkçesi, topluma ait dilsel edinimdir. Bu dilin kullananları İstanbul Türkçesi kaidelerine uygun olarak ister sözlü isterse yazılı biçimlerinde dilin kaideleri dışına çıkılmadan kullanımı esastır ve dildeki herhangi bir değişim ise dilin oluşumu gibi yüzyıllar sürecektir. İşte bu nedenlerden dolayı dil ve söz ayrımına gidilmiştir.

6. Dilin Artzamanlı-Eşzamanlı Olarak İncelenmesi

Saussure, dil incelemelerinde artzamanlılık-eşzamanlılık ayrımına gitmiştir. Dil incelemeleri bazı durumları açığa çıkarmak için dile kültür ve tarihsel gelişimle bağlantılı bir süreç olarak bakmak, bazı durumlardaysa tarihsel ve toplumsal olaylardan soyutlayarak bir kesit olarak bakmak gerekir. Bu durum Saussure'de eş zaman ve art zaman ayrımı olarak ele alınmıştır.⁴³ Yöntemsel bir yaklaşımdır. Dil, hem bir tarihin ürünü hem de belli bir dönemde yaşayan bireyler için oluşturulmuş bir sistem özelliği arz etmektedir. Gerçekte, bir dil durumu zaman içinde bir nokta değildir; değişimlerin toplamının önemsiz olduğu, bazen daha uzun, bazen daha kısa süreli bir zaman dilimidir. Bu süre on yıl da olabilir, bir kuşağı da kapsayabilir; yüz yıl da olabilir, yüz yılı da aşabilir. Uzun süre belli belirsiz değişimler gösteren bir dil bir kaç yıl içinde büyük dönüşümler geçirebilir. Aynı dönemde yer alan iki dilden biri çok değişebilir, öbürü hemen hemen hiçbir değişime uğramayabilir. Değişmeyen dile ilişkin inceleme ister istemez eşzamanlı, öbür dille ilgili inceleme ise artsüremli olacaktır. Salt bir dil durumu, değişime rastlanmamasıyla tanımlanır. Her şeye karşın ve ne denli az olursa olsun dil

---

⁴¹Vardar, a.g.e., s. 34.

⁴²Kıran, & Eziler Kıran, a.g.e. s. 123.

⁴³Bayraktar, a.g.e., s. 97.

değiştirdiğinden, bir dil durumunu incelemek demek gerçekte önemsiz değişimleri yok saymak demektir.⁴⁴

Saussure'e göre, dillerin oluşumu farklılık göstermektedir. Dil incelemelerinde bu durumunun pek de önemi yoktur. Dilin tarihi olarak geçirdiği evrimlerin incelenmesini, artsüremli yaklaşım olarak ele alırken, dilin tarihsel yönü dikkate alınmaksızın, belli bir toplum için dilin ne ifade ettiğini, onun iletişim ihtiyacına nasıl cevap verdiğinin incelenmesini eşsüremli yaklaşım olarak ele almaktadır. Saussure, bunlardan eşsüremli incelemeye öncelik verir. Bir dilin evriminin tarihsel serüveninin o dili kullanan bireyin ihtiyaçlarının giderilmesinde bir önemi yoktur. Bunu şöyle bir örnekle açıklayabiliriz: bugün kullanmakta olduğumuz buzdolabı ya da çamaşır makinesi gibi elektronik ev gereçlerini, kullanabilmek için onların nasıl bir tarihsel süreçten geçip günümüzdeki şeklini aldığını bilmemize gerek yoktur. Dil de aynı şekilde izah edilebilir. Bir birey tarafından dilin kullanılması için dilin serüvenini ya da dili oluşturan en küçük anlamlı birimler olan sözcüklerin arkaik biçimlerini bilmesine gerek yoktur. Bu gibi sebeplerden dolayı artzamanlı incelemeye değil; eşzamanlı incelemeye öncelik verilmelidir. Saussure'e göre, eşsüremli dilbilim, bir arada bulunan ya da bir dizge oluşturan öğelerin aynı toplumsal bilincin algılandığı mantıksal ve ruhsal bağlantıları üzerinde çalışarak, toplumsal bilinç onları nasıl görüyorsa, o da öyle görecektir. Artsüremli dilbilim, eşsüremli dilbilim gibi bir "dil durumumda bir arada bulunan öğelerin bağlantılarını değil, zaman içinde birbirinin yerini alan ardışık öğelerin bağlantılarını inceler. Gerçekten de, salt durağanlık diye bir şey yoktur. Dilin bütün bölümleri değişkendir. Her dönemde belli oranda bir evrim görülür. Evrimin hızı ve yeğinliği değişebilir, ama ilkenin kendisi hiç sarsılmaz. Dil ırmağı hiçbir kesintiye uğramadan akıp durur. Irmağın, ağır ağır akması ya da sel görünümü alması ikincil niteliklidir.⁴⁵ Saussure'e göre artsüremli dilbilim ise, aynı toplumsal bilincin görmediği ve aralarında dizge oluşturmadan, birbirlerinin yerini alan art arda sıralanan öğelerin bağlantılarını inceleyecektir. Eşzamanlı dilbilim, artzamanlı dilbilimi dışlamaz. Yöntemsel açıdan artzamanlı boyut, eşzamanlı boyuttan sonra gelir. Çünkü artzamanlı inceleme, eşzamanlı dizgelerin incelenmesini gerektirir. Ancak eşzamanlı incelemeden sonra, dizgenin evrimsel kuralları belirlenebilir. Aslında dillerin nasıl ve neden değiştiklerini araştırmadan önce onların işleyişini incelemek daha yerinde olacaktır.

Dil, sabit bir işlem özelliği gösterir. Bunun incelenmesi eşzamanlı inceleme olarak adlandırılır. Dille ilgili bir problem yaşandığı zaman bunu ortadan kaldırmak için dilin arkaik biçimine müracaat edilir. Bu durum, Nesrin Bayraktar, Zeynel Kıran, Ayşe Eziler Kıran gibi dilbilim araştırmacıları tarafından eşzaman-artzaman şeklinde ifade edilirken; Saussure, Berke Vardar gibi dilbilim araştırmacıları tarafından da eşsürem-artsürem biçiminde ifade edilmektedir. Sürem/süreç kavramı, zaman kavramına göre daha dar bir anlam içermektedir. Saussure'e göre artsüremli olan inceleme

⁴⁴Saussure, a.g.e., s. 154.

⁴⁵Saussure, a.g.e., s. 205.

dillerin geçirdiği evrime ya da değişime dayanmaktadır. Bundan dolayı bir dilin oluşumu, evrilmesi ya da değişmesi yüzyılları kapsadığı için artsüremli yerine artzamanlı ifadesinin kullanılması yerinde olacaktır. Buna mukabil, eşsürem de artsürem bir devamı niteliğinde olduğundan dolayı eşzamanlı kullanım yerinde olacaktır.

7. Dilin Töz ve Biçimsel Olarak İncelenmesi

Saussure'ün ortaya attığı bir diğer kuram ise dilin töz ve biçimsel olarak incelenmesidir. Töz, bir şeyin ana maddesi cevher, esas ve öz gibi anlamlara gelmektedir. Saussure, dilde töz ve biçim ayrımına gitmiştir. Ona göre, dil bir töz değil, biçimdir. Diller ne anlattıklarıyla değil nasıl anlattıklarıyla birbirlerinden ayrılmaktadır. Saussure göre, az önce üst kısımda da belirttiğimiz üzere, satranç oyunundaki taşların hangi maddeden yapıldığının bir önemi yoktur. Taşların yapıldığı madde sadece onun özünü yani tözünü oluşturmaktadır. Önemli olan oyun kurallarıdır. Oyun ile oyunun oynanmasını sağlayan somutsal biçimi, taşların yapıldığı madde ile de özleşiyor yani tözleşiyor. Her dil, bir tözü biçime aktarır.

F. de Saussure, dilin bir biçim olarak tanımı üzerinde durur. Ona göre, biçimin terimi yapıyla eşanlamlıdır ve biçimi tözün karşıtı olarak görür. Biçim, bir göstergeler dizgesi olan her dile özgü algılama; oysa töz sessel ya da anlamsal olarak yapılaşmamış yığın, bir gerçekliktir. Başka bir biçimde söylemek gerekirse, F. de Saussure'e göre, önceden oluşup yerleşmiş kavram yoktur; dilin ortaya çıkmasından önce hiçbir şey belirgin değildir; düşünce ya da kavram biçimi olmayan, değişikliğe uğramamış bir yığından başka bir şey değildir.⁴⁶ Biçimlendirilmemiş bir taş hiçbir anlam ifade etmeyebilir, mamafih sanatsal olarak kullanılıp ya da başka anlamlı bir uğraş için kullanılıp şekil verildikten sonra taş bir anlam kazanacaktır. Diller de böyledir; anlamsal ve yapısal birliktelik kazanmadan önce bir yığıntı halindeydiler. Daha sonradan evirile evirile en küçük anlam birliklerinin dizisel ve dizimsel ekseninde bir araya getirilerek mantıksal düzleme sahip olup, yığıntılar âleminde çıkıp anlamlı şekillerine ulaşmışlardır.

Dil, yığıntılar âlemini bir düzene koyan bir sistemdir. Diller var olmadan önce her şey anlamsız ve bir yığıntı halindeydi. Bu dil-dışı gerçekliği anlamlı kılan, sınıflandırılan dillerin biçimleridir. Mermerden yapılmış bir Atatürk Heykelinde, mermer heykelin tözünü, ortaya çıkan heykel ise, biçimini oluşturmaktadır. İşte Saussure tam da bu nokta üzerine durmaktadır. Önemli olan heykelin hangi ana maddeden yapıldığı değil; önemli olan ortaya çıkan şekildir. Bu durumu günlük konuşma dili bakımında düşünersek, konuşmalarımızın karşı tarafa iletilmesinde, sıfat, zarf, yüklem, gizli özneli cümleler kurarak konuşmamızı sağlamaya pek de önem vermeyiz asıl önemsedığımız muhataba iletilen sözün muhataba anlamlı bir şekilde ulaşmasıdır. Bundan dolayı konuşmanın hangi sözcük ya da sözcük türlerinden oluştuğunun bir önemi yoktur; önemli olan ortaya çıkan sözün anlamlı biçimdir. Biçim farklı şekillere girerek ortaya çıkmaktadır. Diller de bu şekildedir, en arkaik

---

⁴⁶Kıran, &Eziler Kıran, a.g.e. s. 171.

biçimlerinden günümüze evirile evirile gelmişlerdir. Töz ve biçim kavramını Amerikan dilbilimci Noam Chomsky, derin ve yüzey yapı kavramlarıyla açıklamıştır. Zihin diğer yetileri doğal-dil anlam bileşinine ve inanç sistemlerine dâhil olan sağduyusal anlayış kavramlarını doğurur. Bunlar sadece “zihinde büyür”, tıpkı embriyonun büyüyüp insan haline gelmesi gibi.⁴⁷ Derin yapı, yüzey yapının yazıya ya da söze aktarılmadan önceki zihinde var olan halidir.

Sonuç

Dil, derin ve yüzey yapıda incelenen anlamlı en küçük sesbirimlerden oluşan bir uzlaş sistemidir. Ferdinand de Saussure’ün ifade ettiği gibi dilin bir sistem olarak incelenmesi gerekmektedir. Çünkü dil, bir kelimeler yığını değildir, dilin işleyişi bir sistematiğe bağlıdır. Standart Türkçeyi temel alınarak açıklayacak olursak; her dilde olduğu gibi Türkçe de sesbirimlerden oluşmuştur ve bu seslerin bir araya gelmesi rast gele değildir; aralarında anlam ve yapı bakımından bir uyum söz konusudur. İstisnalar dışında Standart Türkçede genel bir kaide olarak yüklem sonda bulunmakta, üzerinde hem zaman hem de özne unsurunu taşıdığı için ve iş/oluş/hareketi belirlediği için cümlenin en temel ögesi sayılmaktadır. Misal gel-di+m ifadesinde olduğu gibi gel- fiil kökü üzerine önce zaman eki ardından şahıs eki gelmektedir. İşte bu durum Standart Türkiye Türkçesinin de diğer dillerde olduğu gibi belli bir kaide neticesinde oluşturulup sistemleştirildiğini, rast gele bir araya getirilmediğini göstermektedir. Çalışmada da göreceğimiz üzere referans alınan araştırmacıların ortaya koyduğu görüşler de dilin sistem olarak incelenmesi yönündedir. Aynı zamanda çalışmada da belirttiğimiz üzere dil ile ilgili gerek şekilsel gerekse anlamsal çalışmalarının tümü dilbilimin çalışma alanını oluşturmaktadır.

XX. yy’ın başlarında yapısalcılık ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu dönemdeki çalışmalar tam rayına oturtulmadığı için Saussure’ün ortaya koyduğu görüşler, yapısalcılık akımının başlangıcı kabul edilmiştir. Bu dönemde bazı dilbilim araştırmacıları tarafından yapı ve düzen kavramları ayrı olarak değerlendirilmiştir. Fakat her yapı kendi içinde belirli bir düzene sahip olduğundan birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Saussure’ün ortaya koyduğu diğer bir görüş ise, dilin salt gözlemlere dayalı olarak betimselliğidir. Saussure öncesi bilimsellikten uzak, öznel yargılar çerçevesinde çalışmalar yapılmıştır. Fakat Saussure bu görüşlere tepkisel olarak taraf tutmadan dilin incelenmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Saussure’ün de ifade ettiği gibi subjektif yargılardan kurtularak, somut verilerden hareketle, gözleme dayalı olarak dilin incelenmesi gerekmektedir. Çünkü bu şekilde yapılan çalışmalar, ortak bir kaide oluşturacak, dil incelemelerinde önyargılar ortaya çıkmamış olacaktır.

Saussure, dilin tarihi olarak geçirdiği evrimlerin incelenmesini artsüremli yaklaşım olarak ele alırken; dilin tarihsel yönü dikkate alınmaksızın, belirli bir toplum için dilin ne ifade ettiğini, onun iletişim ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiğinin incelenmesini de eşsüremli yaklaşım olarak ele almaktadır.

⁴⁷Chomsky, Noam, **Dil ve Zihin**, (Çev:Ferit Burak Aydar), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 53.

Saussure’de de olduğu gibi eşsüremli incelemeye öncelik verilmelidir. Bu şekilde yaptığımız tanımlama artsüremli incelemenin göz ardı edildiği anlamına gelmemelidir. Hem artsüremli inceleme hem de eşsüremli inceleme dil araştırmalarını kapsamaktadır. Ancak eşsüremli inceleme daha önemlidir. Ancak bizler dil kabiliyetine doğuştan sahip olur; çevremizden duya duya anlamlı ses dizgesi olan dili kullanmayı zamanla öğreniriz; fakat dili kullanabilmek için dilin serüvenini bilmemizden ziyade; belirli bir toplum için dilin ne ifade ettiğini, onun iletişim ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiğini bilmemiz iletişimde daha çok fayda sağlayacaktır. İşte bunlardan dolayı eşsüremli incelemeye önem verilmelidir. Aynı zamanda çalışmada da belirttiğimiz üzere, Saussure’ün ifadesiyle artsüremlilik-eşsüremlilik konunun içeriği bakımından dar bir mana içermektedir. Artzamanlılık-eşzamanlılık olarak belirtilmelidir.

Saussure’ün dil incelemelerinde diğer bir yaklaşım metodu da dilin töz ve biçimsel olarak incelenmesidir. Saussure bunlardan biçimsel olarak incelemeye önem vermektedir. Töz, bir şeyin ana maddesidir. Çalışmada da belirttiğimiz üzere mermerden yapılmış bir heykelin heykele hiçbir etkisi yoktur, bu heykel kilden, çamurdan ya da farklı bir maddeden de yapılabilirdi. Önemli olan ortaya çıkan şekildir. İşte bunlardan dolayı biçime önem verilmelidir. Dil incelemelerinde de durum böyledir. Sözcüklerin ana maddesinin seslerden oluşmasının önemi yoktur, çünkü sesler anlam ve yapı bakımından belirli bir uyum gözetilerek bir araya gelmedikten sonra tek başına cümle içinde bir öneme sahip olmazlar. Sesleri anlamlı kılan dizisel ve dizimsel ekseninde ahenk sonucu oluşan sözcüklerdir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2017). *Dil Şu Büyülü Düzen*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Başkan, Ö. (1967). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Başkan, Ö. (2006). *Dilde Yaratıcılık*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Başkan, Ö. (2003). *Bildirişim İnsan-Dil ve Ötesi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Bayraktar, N. (2006). *Dil Bilimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Canım, R. (2016). *Üniversiteler İçin Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*. İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- Chomsky, N. (2018). *Dil ve Zihin*. (Çev: Ferit Burak Aydar). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Daşdemir, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayınları.
- Erkal, A. (2010). Dilbilim Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (7), 7-12.
- Eyi, E. (2020). Standart Türkiye Türkçesinde Söz Dizimi Açısından Fiil Grupları (Mastar-Partisip-Gerundium) Üzerine. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0 (13) , 43-70.

- Foucault, M. (2001). Yapısalcılık ve Postyapısalcılık. (Çev: Ü. Amaç & A. Utku). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Gemalmaz, E. (1980). Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 12, 1980.
- Gemalmaz, E. (1982). Derin Yapı (Deep Structure) İlişkilerinin Gösteriminde Kullanılacak Bir Yöntem: "Oklama". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 3.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hazar, M. (2015). Türkçede Fono-semantik ve Morfo-fonolojik Yolla Sözcük Türetme. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 2198, s. 1649-1669.
- Kıran, A.,&Eziler Kıran, Z. (2016). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kıran, Z. (1990). Büyüleyici Bir Bilim Dalı: Dilbilim. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 1, 4-9.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- König, W. (1994). Dilbilim ve Yapay Zekâ. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 5, 219-235.
- Üçok, N. (2004). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Piaget, J. (1982). *Yapısalcılık*. (Çev: F. Akatlı). İstanbul: Dost Kitabevi Yayınları.
- Rifat, M. (2018). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Saussure. De F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev: Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- TDK. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (2001). *Dilbilim Yazıları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yaman, E. (2016). *Türkçe Bilinci*. Ankara: Akçağ Yayınları.

**COVID-19 PANDEMİSİ DÖNEMİNDE HASTA GÜÇLENDİRMENİN MENTAL İYİ
OLUŞA ETKİSİNİN İNCELENMESİ***

**THE EFFECT OF PATIENT EMPOWERMENT ON MENTAL WELL-BEING DURING THE
COVID-19 PANDEMIC**

Muhsin TAN *

Sait PATIR †

Öz

Dünya nüfusunun giderek yaşlanması göz önüne alındığında doğal bir sonuç olan kronik rahatsızlıkların artışından dolayı sağlık sistemi üzerindeki baskı giderek artacaktır. Fakat bireylerin sağlıklarını yönetmek için ilgili paydaşlarla işbirliği içerisinde olmaları sağlık sisteminin yükünü azaltabilir. Bu sebeple son yıllarda sağlığın teşviki, insanların sağlıkları üzerindeki kontrollerini artırmalarını ve iyileştirmelerini sağlama süreci olarak tanımlanan hasta güçlendirme kavramı sağlık sektöründeki önemini iyice hissettirmeye başlamıştır. Ayrıca kronik rahatsızlığı olanların mevcut pandemide daha fazla risk altında olduğu için fiziksel ve mental olarak olumsuz etkilendikleri göz önüne alındığında hasta güçlendirmenin önemi ve hasta merkezli bir yaklaşımın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı kronik rahatsızlığı bulunan Covid-19 hastalığına yakalanmış olan hastaların hasta güçlendirmelerinin mental iyi oluşlarına etkisi incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini için seçilen TRB1 bölgesindeki illerde ikamet eden 110 Covid-19 hastasına anket uygulanarak veriler toplanmıştır. Yapılan analizler neticesinde hasta güçlendirme ile mental iyi oluş arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelime: Hasta Güçlendirme, Mental İyi Oluş, Covid-19, Kronik Hastalıklar

Jel Kodları: I18, I31, P46

Abstract

Increasing chronic diseases as a result of the aging of the world population will increase the pressure on the health system. Collaborating with relevant stakeholders to manage their health will reduce the burden of the health system. Therefore, in recent years, the concept of patient empowerment, which is defined as health promotion, the process of enabling people to increase and improve their control over their health, has begun to make its importance felt in the health sector. In addition, it is revealed that patients with chronic diseases are at

---

* Bu çalışma Prof. Dr. Sait Patır danışmanlığında hazırlanmakta olan Birlikte Değer Oluşturmanın İyi Oluş Düzeyine Etkisinin İncelenmesi: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,, E-posta: mtan@bingol.edu.tr, [ORCID: 0000-0001-9418-4514](https://orcid.org/0000-0001-9418-4514)

† Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, E-posta: spatir@bingol.edu.tr, [ORCID: 0000-0002-1592-1094](https://orcid.org/0000-0002-1592-1094)

greater risk in the current pandemic, so they are adversely affected physically and mentally. For this reason, the importance of patient empowerment and the necessity of a patient-centered approach emerge. The aim of this study is to examine the effect of patient empowerment on mental well-being of patients with chronic illness who have Covid-19 disease. For the sample of the study, data is collected by applying a questionnaire to 110 Covid-19 patients living in the provinces in the selected TRB1 region. As a result of the analysis, a positive relationship is determined between patient empowerment and mental well-being.

Key Words: Patient Empowerment, Mental Well-Being, Covid-19, Chronic Disease

Jel Codes: I18, I31, P46

GİRİŞ

Geçtiğimiz yüzyıllarda sağlık kuruluşları, etkinlik ve verimlilik konusunda iyileştirmeler yapmayı hedef olarak görürken son yıllarda sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğine odaklanmaktadır. Aynı zamanda sağlık kuruluşları, sürdürülebilirliğin gerçekleştirilebilmesi için hasta merkezli bir anlayış benimseyerek sağlık hizmetlerinde hastanın aktif katılımını sağlamaya odaklanmaktadır (Russo ve ark., 2019: 2). Ayrıca yaşanan nüfus, kronik hastalıkların artması ve hasta güvenliği gibi problemler ülkelerin üstlendikleri yükleri artırmaktadır. Bu durum sağlık alanında çeşitli aksiyonların alınmasını zorunlu kılmaktadır (Kaya ve Köşgeroğlu, 2020: 45).

Dünya Sağlık Örgütü'nün 2013 yılında belirlemiş olduğu "2020 Sağlık Hedefleri" içerisinde sağlık hizmetlerinden memnuniyeti, sağlık sistemi performansını ve sağlık hizmetlerinin sonuçlarını iyileştirmek amacıyla hasta merkezli bir sağlık hizmetinin gerekliliğine ve bu doğrultuda hasta güçlendirmenin önemine vurgu yapılmaktadır (WHO, 2013: 86). Uluslararası düzeyde önem kazanan hasta güçlendirme kavramı karmaşık ve paradoksal bir yapıya sahiptir. Mikro, mezo ve makro gibi farklı düzeylerde değerlendirmeleri bulunan hasta güçlendirme kavramı, psikoloji, sosyoloji, hemşirelik ve sosyal hizmet gibi alanlarda kullanılmaktadır. Bundan dolayı tanımlamaların her biri farklı vurgulara sahiptir (Barr, 2015: 2).

Literatürde, hasta güçlendirme yalnızca bir durumun varlığı olarak ele alınmamıştır; aynı zamanda bir süreç ve felsefe olarak da tanımlanmış ve tartışılmıştır (Loukanova, 2007: 281). Örneğin Gibson (1991), hasta güçlendirmeyi şu şekilde tanımlar:

"İnsanların kendi kişisel ihtiyaçlarını karşılama, kendi sorunlarını çözme ve kendi hayatlarına dair kararlarda kontrol sahibi olabilmeyi hissetmeleri için gerekli kaynakları seferber etme, yeteneklerini tanıma ve geliştirmeyi kapsayan sosyal bir süreçtir." (Loukanova, 2007: 281).

Anderson ve Funnell (2010), hasta güçlendirmeyi, sağlık çalışanlarının hastaların eleştirel düşüncelerini, bireysel sağlık kararlarını almalarını ve hastalıkların durumunu olumlu yönde etkilemelerini teşvik etmek için özerk bir şekilde hareket etmelerini kapsayan bir süreç olarak belirtmişlerdir (Anderson ve Funnell, 2010: 277).

Hastaların etkin rol üstlendikleri bu süreç ile ilgili birçok araştırmacı, hastaların aktivasyon düzeylerini iyileştirmek için tedavi seçenekleri hakkındaki bilgilerini artırmalarının ve sağlık durumlarını yönetmek için gerekli becerileri edinmelerinin gerekliliğini belirtmektedir (Hibbard, 2004: 1021). Castro (2016) hasta güçlendirme ile ilgili yakın zamanda yaptığı bir çalışmada ortaya koyduğu bir kavram analizinde, hastaların kendileri için önemli olarak tanımladıkları konular üzerinde daha fazla bilgi sahibi olmalarının önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca hasta güçlendirme süreci ile hastaların kendi hastalıkları ile baş edebilme konusundaki becerilerini artırarak bireysel sağlıkları üzerinde olumlu etkide bulunabileceğini ifade etmiştir (Castro, 2016: 1927).

1986 yılında imzalanan Ottawa Sözleşmesiyle “sağlığın teşviki, insanların sağlıkları üzerindeki kontrollerini artırmalarını ve iyileştirmelerini sağlama süreci” olan hasta güçlendirme kavramı, sağlık sektöründeki önemini iyice hissettirmeye başlamıştır (Schulz, 2013). Hasta güçlendirme, genel olarak sağlık sisteminin sunumunu rasyonelleştirmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak için bir araç olmaktadır. Dolayısıyla hasta güçlendirme, sağlık hizmet kalitesinin iyileştirilmesi, hizmetlerin kullanıcıların artan beklentilerine daha duyarlı hale getirilmesi ve sağlık hizmeti sunumunun maliyetlerinin düşürülmesi gibi çeşitli zorlu hedeflere ulaşılmasını teşvik etmektedir (Adinolfi, 2016: 118).

Hasta güçlendirmesiyle birlikte bazı kavramlar önemli rol üstlenmektedir. Bunlardan en önemlileri olan sağlıklı yaşam biçimindeki hastaların göstermiş oldukları katılım davranışları ve sağlık okuryazarlığı gibi kavramlardır. Temel amaç ise hastaların iyi oluşlarını sağlayacak davranış değişikliğine odaklanmaktadır (Yılmaz ve ark., 2020: 99).

Dünyada yaşlı nüfus oranının giderek arttığı ve 2019 ile 2050 yılları arasında yaşlı nüfusun diğer yaş gruplarına göre iki katına çıkacağı tahmin edilmektedir. 2050 yılında tüm dünyada 65 ve üzeri insanların sayısının 1,5 milyara ulaşması beklenilmektedir (United Nations, 2019: 16). Söz konusu durumun bir benzeri Türkiye’de de görülmektedir. Türkiye’de doğumda beklenen yaşam süresindeki artışla birlikte toplam nüfus içerisindeki yaşlı oranında gün geçtikçe artan bir eğilim görülmektedir (Tuik, 2019).

Toplumun giderek yaşlanması göz önüne alındığında, kronik hastalıklar şüphesiz artacak ve sağlık sistemi üzerinde daha da fazla baskı oluşturacaktır (Aydemir ve Yaşar, 2020: 105; Stremersch, 2008). Bununla birlikte bireylerin sağlıklarını yönetmek için paydaşlarla işbirliği yapması sağlık sistemi üzerindeki yükü azaltabilir (McCull-Kennedy, 2017: 55).

Ayrıca hasta güçlendirme hastalıkların iyileştirilmesinde bireylerin eski sağlıklarına kavuşmasında etkili yöntem olduğu için bireylerin fiziksel, psikolojik, duygusal ve sosyal sağlıkları desteklenmektedir (European Patients Forum, 2015: 5). Sağlık hizmetlerindeki uygulamalar gözle görünür bir şekilde dünya ekonomilerini etkilediği gibi bireylerin günlük yaşamlarındaki iyi oluş durumlarını da etkilemektedir (Berry ve Bendapudi, 2007: 119-120). Sağlık sistemindeki olumlu

gelişmeler sonucunda oluşacak olan sağlıklı toplumun sürdürülebilirliğinin sağlanması ile toplumsal iyi oluş sağlanacaktır (Russo ve ark., 2019: 2).

Bu amaçla çalışmamızda hasta güçlendirmenin sağlık sistemindeki önemine vurgu yapılarak hasta güçlendirme uygulamalarının kronik rahatsızlığı olan ve Covid-19 hastalığına yakalanan vatandaşların fiziksel sağlık ve iyi oluş, psikolojik iyi oluş ve mental iyi oluşun düzeylerine etkisinin varlığı incelenecektir.

LİTERATÜR TARAMASI

Hasta güçlendirme kavramı literatürde birçok araştırmacı tarafından ciddiye alınmaya uzun yıllar önce başlanmış ve bu alanda konuyla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu bölümde hasta güçlendirme, fiziksel sağlık, mental ve psikolojik iyi oluş ile ilgili ulusal ve uluslararası yapılan çalışmalar verilecektir.

Bridges ve ark. (2008), çalışmalarında hasta güçlendirmenin sağlık sistemindeki önemine vurgu yapıp hastaların kendi hastalıklarında daha fazla kontrol sağlayabilmeleri için sağlık reformlarına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmişlerdir.

Lam ve Lee (2009), kronik rahatsızlığı bulunan yaşlıların hasta güçlendirmesi uygulamalarından olan hasta katılımının çaresizlik gibi duyguları azalttığı ve iyi oluşu güçlendirdiğini ortaya koymuşlardır. Yaşlılar ve imkânları kısıtlı olan birçok hasta grubunun hasta katılımını gerçekleştirecekleri bilgi düzeyine sahip olmadıkları ve bu konuda desteklenmedikleri için motivasyonlarında düşüş görüldüğünü belirtmişlerdir. Bu sebeple hasta güçlendirme vasıtasıyla kronik rahatsızlığı olan yaşlı bireylerin yaşamları üzerindeki kontrolleri artırılıp iyi oluş düzeylerinin iyileştirilebileceğini öne sürmüşlerdir.

Cheng ve ark. (2021), yaptıkları çalışmada teletıp hizmetiyle görüşülen Covid-19 pandemisinden etkilenen hastaların doktorlar tarafından uygulanan hasta güçlendirme uygulamalarının hastaların stres durumunu azalttığı ve psikolojik iyi oluşa olumlu etki ettiği sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca insan-teknoloji ve insan-insan etkileşiminin hasta güçlendirme üzerindeki etkisi dört aşamalı çoklu regresyon analizi ile test edilmiştir. Çalışmanın sonucu, teletıp teknolojisinin, sağlık koşullarını yönetmede kontrol ve yeterlilik duygusunu etkileyerek mevcut pandemi durumu sırasında hastaları önemli ölçüde güçlendirdiğini göstermektedir.

Sürücü ve Sungur (2021), araştırmalarında bir kronik rahatsız olan ve aynı zamanda Covid-19'a yatkın olan diyabetli hastaların kötü sağlık sonuçları bakımından yüksek risk altında oldukları için psikolojik anlamda olumsuz etkilendikleri vurgulanmaktadır. Kronik rahatsızlığı olan hastaların pandemi sürecinde psikolojik olarak olumsuz etkilenmelerini önlemek için hastaların eğitilmesi ve desteklenmesiyle güçlendirilmeleri önerilmektedir.

Fiorillo ve Gorwood (2020), Covid-19 pandemisinin sadece fiziksel sağlığı değil, aynı zamanda zihinsel sağlığı ve refahı da etkilediğini belirtmiştir. Mgbako ve ark. (2020), HIV hastalarının pandemi döneminde güçlendirilmesinin hasta merkezli bir yaklaşımla ve her bir hastanın eğitilmesi ile mümkün olabileceğini önermişlerdir.

Wang ve ark. (2021), Covid-19 pandemisinin sadece fiziksel sağlığı ve iyi oluşu değil aynı zamanda mental iyi oluşu etkilediğini belirtmişlerdir. Çalışmada geliştirdikleri dört aşamalı programla hastaların kendi sağlıklı yaşam tarzını yeniden tasarlamasını destekleyip mental iyi oluşu yükseltmeyi amaçlamışlardır.

YÖNTEM

Bu çalışmada hasta güçlendirme ile iyi oluş ölçeğinin alt boyutları olan fiziksel sağlık ve iyi oluş, psikolojik iyi oluş ve mental iyi oluş arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaç için 2019 yılının sonundan bu zamana kadar tüm dünyayı etkisi altına alan ve almaya devam eden Covid-19 pandemisinden etkilenen kronik rahatsızlığı olan hastalarla TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tunceli) bölgesinde Ağustos-Eylül 2020 tarihleri arasında yüz yüze yapılan anket aracılığıyla veriler toplanmıştır. Anketler 7’li Likert tipine göre hazırlanmış olup puanlandırmalar 1 (Tamamen Katılmıyorum) ile 7 (Tamamen Katılıyorum) arasında olacak şekilde katılımcılara sunulmuştur. Veri toplama aracı olarak Russo ve ark. (2019) tarafından geliştirilen hasta güçlendirme ölçeği ve Kinderman ve ark. (2011) tarafından geliştirilen iyi oluş ölçeği kullanılmıştır. Yazarlardan mail ortamında izin alındıktan sonra Bingöl Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu’nun 17/08/2020 tarih ve 92342550/302.01.08/ sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. İzleyen süreçte yüz yüze yapılan anket görüşmeleri aracılığıyla TRB1 Bölgesinde 110 Covid-19 hastasıyla (Malatya: 37, Elazığ: 37, Bingöl: 25, Tunceli: 11) iradi olarak seçilmiş basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle görüşmeler gerçekleştirilmiş ve veriler elde edilmiştir.

Araştırma verileri SPSS 23 paket programı kullanılarak faktör analizi, korelasyon analizi ve regresyon analizi yapılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde elde edilen verilerin işlenmesi ve analizine ilişki bilgiler yer almaktadır. Güvenirlik analizi, demografik özellikler, faktör analizi, regresyon ve korelasyon analizleri yapılmıştır.

Güvenirlik analizi, ölçek sorularının uyumunun olup olmadığını ve ölçme araçlarının tutarlılık seviyesini gösteren analiz türüdür (Gürbüz ve şahin, 2017). Güvenirlik seviyelerini ölçmek için en çok kullanılan yöntem Cronbach Alpha katsayısıdır (Cortina, 1993: 98-104). Kabul edilebilir Cronbach Alpha değeri 0,80 ile 0,90 arasında yüksek düzeyde güvenilir, 0,90 ve yukarısında olması durumunda çok yüksek güvenilir olduğu anlamına gelmektedir (Özdamar, 1999: 512-522). Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliği aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Güvenirlik Analizi

Faktörler	Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
Hasta Güçlendirme Genel Toplam	0,974	19
Sağlık Okuryazarlığı	0,972	7
Hasta Katılımı	0,961	8
İletişim	0,922	4
İyi Oluş Genel Toplam	0,936	15
Fiziksel Sağlık ve İyi Oluş	0,855	5
Mental İyi Oluş	0,854	4
Psikolojik İyi Oluş	0,922	6

Anketlerde kullanılan ölçeklerin güvenirlik analizine bakıldığında 19 maddeden oluşan hasta güçlendirme ölçeğinin Cronbach Alpha değerinin 0,974 olduğu, hasta güçlendirme ölçeğinin üç alt boyutu olan sağlık okuryazarlığının Cronbach Alpha değerinin 0,972; hasta katılımın Cronbach Alpha değerinin 0,961 ve iletişim faktörüne ait Cronbach Alpha değerinin 0,922 olarak ölçüldüğü tespit edilmiştir. İyi oluş ölçeğinin genel toplamına ait Cronbach Alpha katsayısı 0,936, fiziksel sağlık ve iyi oluş ölçeğinin Cronbach Alpha katsayısı 0,855; mental iyi oluş ölçeğinin Cronbach Alpha değerinin 0,854 ve son olarak psikolojik iyi oluş olarak ölçeğinin Cronbach Alpha değerinin 0,922 olduğu saptanmıştır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında kullanılan tüm ölçeklerin çok yüksek güvenilir olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Araştırmaya katılan kronik rahatsızlığı olan Covid-19 hastalarına ait cinsiyet, yaş, eğitim ve gelir durumunu gösterir demografik özellikler tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 2. Covid-19 Hastaların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Malatya		Elazığ		Bingöl		Tunceli		TRB-1	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Kadın	17	45,9	16	43,2	15	60	5	45,5	53	48,2
Erkek	20	54,1	21	46,8	10	40	6	54,5	57	51,8
Toplam	37	100	37	100	25	100	11	100	110	100
Yaş	Malatya		Elazığ		Bingöl		Tunceli		TRB-1	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
18-30	8	21,6	3	8,1	3	12	3	27,3	17	15,5
31-44	14	37,8	13	35,1	9	36	3	27,3	39	35,5
45-64	9	24,3	15	40,6	9	36	2	18,1	35	31,8
65 yaş ve üstü	6	16,2	6	16,2	4	16	3	27,3	19	17,2
Toplam	37	100	37	100	25	100	11	100	110	100
Eğitim	Malatya		Elazığ		Bingöl		Tunceli		TRB-1	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Okuryazar değil	2	5,5	5	13,5	5	20	1	9,1	13	11,8
Okuryazar	4	10,8	2	5,5	2	8	1	9,1	9	8,2
İlkokul	2	5,4	8	21,6	4	16	2	18,1	16	14,5
Lise	11	29,7	8	21,6	3	12	2	18,1	24	21,8
Lisans/Ön Lisans	15	40,5	7	18,9	9	36	5	45,6	36	32,8
Lisansüstü	3	8,1	7	18,9	2	8	0	0	12	10,9

Toplam	37	100	37	100	25	100	11	100	110	100
Gelir	Malatya		Elazığ		Bingöl		Tunceli		TRB-1	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
0-1500 TL	4	10,9	6	16,2	5	20	2	18,2	17	15,5
1501-3000 TL	6	16,2	10	27	6	24	6	54,5	28	25,5
3001-4500 TL	9	24,3	6	16,2	5	20	2	18,2	22	20,0
4501-6000 TL	12	32,4	8	21,6	5	20	1	9,1	26	23,6
6001-7500 TL	3	8,1	3	8,1	2	8	0	0	8	7,3
7501 TL ve üzeri	3	8,1	4	10,9	2	8	0	0	9	8,2
Toplam	37	100	37	100	25	100	11	100	110	100

n: Gözlem sayısını göstermektedir.

Ankete katılan hastaların betimleyici özelliklerine bakıldığında, TRB1 bölgesindeki katılımcıların %48,2'sinin kadın %51,8'nin ise erkek olduğu görülmüştür. İller bazında da erkek katılımcıların kadınlara oranla daha yoğun olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların yaş durumu incelendiğinde, TRB1 Bölgesinde 31-44 yaş aralığındaki hastaların %35,5 ile en yüksek orana sahip oldukları görülürken; en düşük oran ise %15,5 ile 18-30 yaş aralığındakiler olduğu tespit edilmiştir. İller bazında en yüksek orana bakıldığında ise, Malatya ilinde %37,8 ile 31-44 yaş; Elazığ ilinde %40,6 ile 45-64 yaş; Bingöl ilinde %36 ile 31-44 ve 45-64 yaş ve son olarak Tunceli ilinde ise %27,3 ile 18-30, 31-44 ve 65 yaş ve üstü katılımcıların diğer yaş gruplarına göre daha yoğun olduğu görülmüştür. Eğitim durumuna bakıldığında ise TRB1 Bölgesinde anketi cevaplayanların %32,8 ile lisans veya ön lisans mezunu ve bunu takip eden en yüksek oran olarak %21,8 ile lise mezunları gelmektedir. İllerdeki eğitim durumu ise sadece Elazığ ilinde farklılık göstermiştir. Elazığ ilindeki katılımcıların %21,6'sının ilkokul ve yine %21,6'sının lise mezunu olduğu belirlenmiştir.

Son olarak gelir durumunda TRB1 Bölgesinin genelinde en yüksek oranların %25,5 ile 1501-3000 TL aralığı ve %23,6 ile 4501-6000 TL aralığında geliri olanlar olduğu tespit edilmiştir. İller bazında en yüksek gelir durumuna bakıldığında, Malatya ilinde %32,4 ile 4501-6000 TL; Elazığ ilinde %21,6 ile 4501-6000 TL; Bingöl ilinde %24 ile 1501-3000 TL, Tunceli ilinde ise %28 ile 1501-3000 TL aralığında geliri bulunan katılımcılar olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın iki ana ölçeği olan hasta güçlendirme ve iyi oluş ölçeklerinin hangi değişkenlerce etkilendiği ve faktörlere göre nasıl dağılım gösterdiği, yapılan faktör analizleriyle belirlenmiş ve isimlendirilmiştir. Tablo 3'te hasta güçlendirmeye ait faktör analizi verilmiştir.

Tablo 3. Hasta Güçlendirme Ölçeğine İlişkin Yapılan Faktör Analizi

Faktörler	Değişkenler	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
Sağlık Okuryazarlığı	Elde ettiğim bilgilerin içeriğini ve kapsamını anlayabiliyorum	0,867	
	Özellikle kendi hastalığımla alakalı bilgileri bulmaya çalışırım	0,862	
	Elde edilen bilgilerin geçerliliğini ve güvenilirliğini kontrol ederim	0,854	

Covid-19 Pandemisi Döneminde Hasta Güçlendirmenin Mental İyi Oluşa Etkisinin İncelenmesi

	Olası tedavi alternatifleri hakkında bilgi bulmaya özen gösteririm	0,846	32,109
	Hastalığımla ilgili farklı kaynaklardan birçok bilgiye ulaşırım	0,824	
	Tedavim hakkında fikrimi değiştirirsem doktorumla bunu konuşurum	0,708	
	Tedavi hedeflerine ulaşılmadığında çözüm yollarını doktorumla tartışırım	0,673	
Hasta Katılımı	Önerilen tedavi sürecine olabildiğince bağlıyım	0,865	
	Sağlık durumumu elimden geldiğince koruma konusunda kararlı ve azimliyim	0,811	20,427
	Sağlığıma zarar veren alışkanlıklarımı değiştirmekte kararlılık gösteririm	0,776	
	Yaşam tarzım sağlığımla kötüleştiğinde bunu fark edebilirim	0,736	
İletişim	Sağlık çalışanlarına tedavim ve hastalığımla ilgili fikirlerimi her zaman ifade ederim	0,769	
	Doktorumun hastalığımla ilgili bilmek istediği tüm bilgileri paylaşıyorum	0,754	
	Tedavim için yapmam gerekenleri yapmadığımda bunu dürüstçe itiraf ederim	0,753	
	Tedavi sürecimle ilgili bütün merak ettiklerimi sağlık çalışanlarına sorarım	0,746	29,794
	Daha önce aldığım tedavileri ve varsa alerji bilgilerimi detaylıca anlatırım	0,743	
	Anlamadığım bir şey olursa daha fazla açıklama isterim	0,743	
	Sağlık çalışanlarıyla kolayca iletişim kurabilirim	0,639	
	Hastalığım ve tedavimle ilgili her zaman ek bilgi isterim	0,627	

KMO (Kaiser-Mayer-Olkin): 0,919, Toplam Açıklanan varyans: 82,329, Bartlett's küresellik testi Yaklaşık Ki Kare: 2832,477, Serbestlik Derecesi: 171, Bartlett's Test of Sphericity: 0,000, Extraction Method: Principal Components Rotation Method: Varimax

Hasta güçlendirme ölçeğinin KFA sonucunda literatüre paralel olarak üç faktör ortaya çıkmıştır. Bu faktörler sağlık okuryazarlığı, hasta katılımı ve iletişim olarak isimlendirilmiştir. KMO örneklem yeterliliği 0,919 olarak tespit edilmiştir. Bartlett's küresellik testi sonucu anlamlı bulunmuştur [0,000($\rho < 0.005$)]. Çıkan bu sonuçlara göre faktör analizinin yapılmasının uygun olduğu tespit edilmiştir. Ölçeği bir araya getiren faktörlerin toplam varyansın %82,329'unu açıkladığı bulunmuştur. İyi oluş ölçeği için yapılan faktör analizi aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. İyi Oluş Ölçeğine İlişkin Yapılan Faktör Analizi

Faktörler	Değişkenler	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
Fiziksel	Bir yıl öncesine göre şu andaki sağlığım daha iyi	0,840	
Sağlık ve İyi Oluş	Mesleğimi (işimi) icra edebilecek güçteyim	0,779	
	Fiziksel sağlığımdan memnunum	0,707	24,209
	Uyku kalitemden memnunum	0,681	
	Egzersiz yapabiliyorum	0,516	
Mental İyi Oluş	Kendi kararlarımı kendim verebiliyorum	0,829	
	Kendi görüş ve düşüncelerimi değerli buluyorum	0,817	30,139
	Kendimden memnunum	0,784	
	Sevdiğimi hissediyorum	0,764	
	Kendimden ve başardıklarımından memnunum	0,750	
	Fiziksel görünüşümden memnunum	0,685	

Psikolojik İyi Oluş	Bunalım ve çöküntü halinde değilim	0,844	
	Hayattan zevk alıyorum	0,691	17,095
	Ulaşmak istediğim hedeflerim var	0,678	
	Gelecekle ilgili iyimserim	0,544	
KMO (Kaiser-Mayer-Olkin): ,907, Toplam Açıklanan varyans: 71,443, Bartlett's küresellik testi Yaklaşık Ki Kare: 1250,844, Serbestlik Derecesi: 105, Barlett's Test of Sphericity: 0,000, Extraction Method: Principal Components Rotation Method: Varimax			

İyi oluş ölçeğinin yapılan faktör analizi sonucunda fiziksel sağlık ve iyi oluş, mental iyi oluş ve psikolojik iyi oluş olmak üzere üç alt boyutu ortaya çıkmıştır. KMO örneklem yeterliliği 0,907 olarak tespit edilmiştir. Analize göre toplam açıklanan varyansın %71,443 olduğu ve Bartlett's küresellik testi sonucunun ise anlamlı bulunduğu görülmektedir [0,000($\rho < 0.005$)]. Faktör analizinde ortaya çıkan bu sonuçlara bakıldığında faktör analizinin yapılması uygundur. Ölçeğin faktörlerinin toplam varyansın %82,329'unu açıkladığı tespit edilmiştir.

Hasta güçlendirmenin mental iyi oluş, psikolojik iyi oluş ve fiziksel sağlık ve iyi oluşa etkisinin incelenmesi için yapılan regresyon analizi bulgularına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 5. Hasta Güçlendirmenin ile Fiziksel Sağlık ve İyi Oluş, Mental İyi Oluş ve Psikolojik İyi Oluş Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
	Sabit	1,333	2,746	0,007			
Hasta	Fiziksel Sağlık ve İyi Oluş	0,333	3,356	0,001			
Güçlendirme	Mental İyi Oluş	0,197	1,639	0,104	33,041	0,000	0,483
	Psikolojik İyi Oluş	0,230	2,517	0,013			

Yapılan regresyon analizi sonucuna göre mental iyi oluş, psikolojik iyi oluş ve fiziksel sağlık ve iyi oluşun hasta güçlendirme üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($F=33,041$; $p=0,000$). Katılımcıların mental iyi oluş düzeyi hasta güçlendirme üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Fiziksel sağlık ve iyi oluş ve psikolojik iyi oluşun hasta güçlendirme üzerinde etkili olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Tablo 6'da TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) bölgesi örneklemeden elde edilen değişkenlerin birbirleri arasındaki ilişkinin varlığını ve yönünü gösteren korelasyon analizlerine yer verilmiştir.

Tablo 6. Hasta Güçlendirme ile Fiziksel Sağlık ve İyi Oluş, Mental İyi Oluş ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki Doğrusal İlişki

Faktörler		Fiziksel Sağlık ve İyi Oluş	Mental İyi Oluş	Psikolojik İyi Oluş	Hasta Güçlendirme
Fiziksel Sağlık ve İyi Oluş	Pearson Korelasyon	1	0,644	0,586	0,607
	Sig. (2-tailed)		0,000	0,000	0,000
	N	110	110	110	110

Mental İyi Oluş	Pearson Korelasyon	0,644	1	0,693	,672
	Sig. (2-tailed)	0,000		0,000	0,000
	N	110	110	110	110
Psikolojik İyi Oluş	Pearson Korelasyon	0,586	0,693	1	0,665
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000		0,000
	N	110	110	110	110
Hasta Güçlendirme	Pearson Korelasyon	0,607	0,672	0,665	1
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	
	N	110	110	110	110

Korelasyon tablosu incelendiğinde hasta güçlendirme ile mental iyi oluş ($r=0,672$; $p=0,000<0,05$), ve fiziksel sağlık ve iyi oluş ($r=0,607$; $p=0,000<0,05$), ve psikolojik iyi oluş ($r=0,665$; $p=0,000<0,05$) değişkenleri arasında korelasyon katsayılarının 0,01 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu katsayılara bakıldığında değişkenler arasındaki ilişkinin orta ve pozitif yönde olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada, TRB1 bölgesinde bulunan illerde yaşayan kronik rahatsızlığı olan hastaları içeren örneklemeden elde edilen veriler, hastaların hastalıkları zamanında ortaya çıkan ve özellikle sağlık sisteminin özeti olarak gösterilen, sağlık okuryazarlığı, hasta katılımı ve iletişiminden oluşan hasta güçlendirme'nin varlığını ve fiziksel sağlık ve iyi oluş, mental iyi oluş ve psikolojik iyi oluşa etkisini ölçmek için kullanılmıştır.

Katılımcıların betimleyici özelliklerine bakıldığında TRB1 bölgesinin genelinde ve tüm illerinde erkek hastaların kadın hastalara göre daha yoğun olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca yaşa bakıldığında TRB1 Bölgesinde 31-44 yaş aralığındaki hastaların %35,5 ile en yüksek orana sahip oldukları görülürken; Malatya ilinde de aynı durum söz konusudur. Diğer illerdeki duruma bakıldığında Elazığ ilinde 45-64 yaş aralığındaki katılımcıların %40,6 ile daha diğer yaş gruplarına göre daha yüksek orana sahip olduğu görülmüştür. Bingöl ilinde aynı orana sahip olan 31-44 ve 45-64 yaş aralığındakilerin %36 ile daha yoğun olduğu tespit edilmiştir. Yaş durumunda Tunceli ilinde diğer illerdeki durumdan farklı bir dağılım söz konusudur. Tunceli ilinde %27,3 ile 18-30 yaş, 31-44 yaş ve 65 yaş ve üstü katılımcıların aynı orana sahip oldukları bulgusu tespit edilmiştir.

Eğitim durumuna açısından TRB1 Bölgesinde lisans veya ön lisans mezunu katılımcıların yüksek bir yüzdeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. İllerdeki eğitim durumu ise sadece Elazığ ilinde farklılık göstermiştir. Elazığ ilindeki katılımcıların %21,6'sının ilköğretim ve yine aynı orana sahip olan lise mezunu olduğu belirlenmiştir.

Son olarak TRB1 Bölgesinin genelindeki gelir durumuna bakıldığında en yüksek oranların %25,5 ile 1501-3000 TL ve %23,6 ile 4501-6000 TL aralığında geliri olan katılımcılar olduğu tespit edilmiştir. İller bazında en yüksek gelir durumuna bakıldığında, Malatya ve Elazığ illerinde 4501-6000 TL; Bingöl ilinde 1501-3000 TL, Tunceli ilinde ise 1501-3000 TL aralığında geliri bulunan katılımcılar olduğu belirlenmiştir.

Yapılan faktör analizinde hasta güçlendirmenin literatürde duruma paralel olarak 3 alt boyutunun olduğu tespit edilmiştir. Bu boyutlar; sağlık okuryazarlığı, hasta katılımı ve iletişim boyutlarıdır. İyi oluş ölçeğinde de fiziksel sağlık ve iyi oluş, mental iyi oluş ve psikolojik iyi oluş olmak üzere 3 alt boyut oluşmuştur.

Bu çalışmada hasta güçlendirmenin mental iyi oluşla pozitif ve orta derecede bir ilişki tespit edilmiştir ($r=0,672$; $p=0,000<0,05$). Hasta güçlendirmenin diğer alt boyutlarla olan ilişkisinde de pozitif ve orta seviyede bir ilişki görülmektedir.

Özellikle Covid-19 pandemisinin de etkili olduğu ve ortalama yaşam süresinin arttığı günümüz dünyasında sağlık sistemlerinin yükü önceki dönemlere nazaran artış göstermiştir. Bunun sonucunda ülke ekonomileri olumsuz etkilenirken bireylerdeki endişe durumu söz konusu olmaktadır. Bireylerin iyi oluşlarına olumlu etkileyecek ve sağlık sisteminin yüklendiği yükü azaltacak bir kavram olan hasta güçlendirmeye ülkelerin daha fazla önem vermesi ve bu hususta çeşitli sağlık reformları yapmaları önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Adinolfi, P. F. (2016). Health outcomes and patient empowerment: The case of health budgets in Italy. *Journal of Health Management, 18*(1), 117-133.
- Anderson, R. M., & Funnell, M. (2010). Patient empowerment: myths and misconceptions. *Patient education and counseling, 79*(3), 277-282.
- Aydemir, İ., & Yaşar, M. E. (2020). Demografik Değişim Kuramının Sağlık, Hastalık ve Sağlık Harcamaları Üzerindeki Etkisine İlişkin Literatür Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi / Journal of Social Sciences Institute, 8*(15), 102-116.
- Barr, P. J. (2015). Assessment of patient empowerment-a systematic review of measures. *PloS one, 10*(5).
- Berry, L. L., & Bendapudi, N. (2007). Health care: a fertile field for service research. *Journal of service research, 10*(2), 111-122.
- Bridges, J. F., Loukanova, S., & Carrera, P. (2008). Patient Empowerment in Health Care. *International Encyclopedia of Public Health, 17-28*. doi:10.1016/b978-012373960-5.00583-9
- Castro, E. M. (2016). Patient empowerment, patient participation and patient-centeredness in hospital care: a concept analysis based on a literature review. *Patient education and counseling, 99*(12), 1923-1939.
- Cheng, Y., Wei, W., Zhong, Y., & Zhang, L. (2021). The empowering role of hospitable telemedicine experience in reducing isolation and anxiety: evidence from the COVID-19 pandemic. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 33*(3), 851-872.
- Cortina, J. M. (1993). What is coefficient alpha? An examination of the theory and applications. *Journal of Applied Psychology, 78*, 98-104.
- European Patients Forum. (2015). *EPF Background Brief: Patient*. Brussels: European Patients Forum. <https://www.rarecommons.org/files/epf-briefing-paper-patient-empowerment.pdf> adresinden alındı
- Fiorillo, A., & Gorwood, P. (2020). The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice. *European Psychiatry, 63*(1), 1-2.
- Gibson, C. H. (1991). A concept analysis of empowerment. *Journal of advanced nursing, 16*(3), 354-361.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (3.Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Hibbard JH, S. J. (2004). Development of the Patient Activation Measure (PAM): conceptualizing and measuring activation in patients and consumer. *Health Serv. Re*, 39(4), 1005–1026.
- Janet R. McColl-Kennedy, S. J. (2017). Cocreative customer practices: Effects of health care customer value. *Journal of Business Research*, 70, 55–66.
- Kaya, N. T., & Köşgeroğlu, N. (2020). Akut Bakım Modeli ve Akut Bakım. *Güncel Hemşirelik Çalışmaları* (s. 45-55). içinde
- Kinderman, P., Schwannauer, M., Pontin, E., & Tai, S. (2011). The development and validation of a general measure of well-being: the BBC well-being scale. *Quality of Life Research*, 20(7), 1035–1042.
- Lam, K. L., & Lee, S. (2009). Elderly participation and empowerment: experiences of SAGE. *Lingnan University Monography Series No:21*, 1-20. <http://commons.ln.edu.hk/> adresinden alındı
- Loukanova, S. M. (2007). Promoting patient empowerment in the healthcare system: highlighting the need for patient-centered drug policy. *Expert review of pharmacoeconomics & outcomes research*, 7(3), 281-289. <file:///C:/Users/MUHS%20C4%B0N/Desktop/tez%20makale%202021/loukanova2007.pdf> adresinden alındı
- Mgbako, O., Miller, E., Santoro, A., Remien, R., Shalev, N., Olender, S., . . . Sobieszczyk, M. (2020). COVID-19, Telemedicine, and Patient Empowerment in HIV Care and Research. *AIDS and Behavior*, 24, 1990-1993.
- Özdamar, K. (1999). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi-I: SPSS-MINITAB*. Kaan Kitabevi.
- Russo, G., Tartaglione, A. M., & Cavacece, Y. (2019). Empowering Patients to Co-Create a Sustainable Healthcare Value. *Sustainability*, 11(5), 1-20.
- Schulz, P. J. (2013). Health literacy and patient empowerment in health communication: the importance of separating conjoined twins. *Patient education and counseling*, 90(1), 4-11.
- Stremersch, S. (2008). Health and marketing: The emergence of a new field of research. *International Journal of Research in Marketing*, 25(4), 229–233.
- Sürücü, H. A., & Sungur, M. (2021). Diyabetli Bireylerde Covid-19'un Psikolojik Etkileri. *Türk Diyabet Hemşireliği D*, 1(1), 28-31.
- Tuik. (2019). *İstatistiklerle Yaşlılar, 2019*. Ankara: Tuik. Eylül 1, 2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yaslilar-2019-33712> adresinden alındı
- United Nations. (2019). *World Population Population 2019 Highlights*. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf adresinden alındı

- Wang, C., Ao, L., Wang, L., Jiang, F., Liao, P., Zhou, Y., & Lee, M. (2021). Promoting mental wellbeing through internet during COVID-19: A case report in Yunnan, China. *World Federation of Occupational Therapists Bulletin*, 77(1), 6-9. doi:<https://www.tandfonline.com/action/showCitFormats?doi=10.1080/14473828.2020.1821499>
- WHO. (2013). *Health 2020: A European Policy Framework and Strategy for the 21st Century*. Copenhagen: World Health Organization 2013. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0011/199532/Health2020-Long.pdf adresinden alındı
- Yılmaz, A., Kar, A., & Kaya, M. (2020). Hasta Güçlendirme ve Yaşam Kalitesi. *İşletme Bilimi Dergisi (JOBS)*, 8(1), 97-114.

POSTFEMİNİZMİN CEZA MAHKEMELERİNE SOSYAL MEDYA İLE MÜDAHALESİ SOCIAL MEDIA INTERNETION OF POSTFEMINISM IN CRIMINAL COURTS

Mehmet Seyman ÖNDER¹

Öz

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması hedefiyle ortaya çıkan feminist hareket, 1970'lerden itibaren medyanın verdiği güçle ceza hukukuna müdahale etmiş kadınların lehine bazı değişikliklerin olmasını sağlamıştır. 2010'lu yıllardan itibaren sosyal medyanın gücünü keşfetmiş ve ceza mahkemelerine müdahale etmeye başlamıştır. Türkiye'de de sosyal medyanın gücünü etkin bir şekilde kullanan feministler, kadına şiddet ve kadın cinayetleri vakalarının bazılarını kamuoyunun gündemine getirmiş ve yargı kararlarına etki etmeye çalışmıştır. Bu çalışmada da feminist grupların, bazı davalar üzerine yargıyı nasıl etkilediği ve bunun olası risklerinin neler olabileceği konusu tartışılmıştır. Kamuoyunun gündeminde uzun süre yer edinen vakaların tespiti için en çok takip edilen haber sitelerinin 6'sında 292 haber linki taranmıştır. Ayrıca, ilgili vakalar hakkında açılan hashtaglere atılan tweetler taranmış, en çok ve etkili tweet atan 23 kadın örgütü hesabı, bunların takipçi sayıları (831.101) ve davaların hangi sürecinde tweetler atıldığı ve hashtagler açıldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelime: Feminizm, Postfeminizm, Sosyal Medya, Ceza Mahkemeleri

Abstract

The feminist movement, which emerged to ensure gender equality, intervened in the criminal law with the power of the media and made some changes in favor of women since the 1970s. Since the 2010s, They have discovered the power of social media and started to intervene in criminal courts. By using the power of social media effectively, feminists in Turkey brought some of the violence against women and femicide to the public agenda and intervened in the judicial decisions regarding these cases. In this study, it is discussed how feminist groups affect the judiciary on some cases and what the possible risks of this might be. In order to detect the cases that have been on the public agenda for a long time, 292 news links were scanned in 6 of the most followed news sites. In addition, tweets posted to hashtags about the relevant cases were scanned. The 23 women's organization accounts that tweeted the most and were the most influential, the number of their followers (831,101), and the process in which the tweets were posted and the hashtags were determined.

Key Words: Feminism, Postfeminism, social media, Criminal courts

1 GİRİŞ

Sanayi devrimi ile birlikte ortaya çıkan işgücü açığının kapatılması için kadınlar, ekonomik sisteme dâhil olmuşlardır. Bu durum onların üretim sektöründe bir güç haline gelmesine imkân vermiştir.

---

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, E-posta: onderseyman@gmail.com, [ORCID: 0000-0003-4317-1099](https://orcid.org/0000-0003-4317-1099)

Sahip oldukları bu güçle kadınların sesleri daha gür çıkmaya başlamış ve akabinde mağduru oldukları toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı Batı dünyasında örgütlü hareket eder hale gelmişlerdir. Bu durum, feminizmin ortaya çıkmasına imkân vermiştir.

Feminizm, süreç içinde farklılaşmış, hedefinde değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlere dalgalar adı verilmiştir. Bazı feministler değişim sürecini üç dalga ile bazıları ise dört dalga ile açıklamıştır. Fakat tüm feminist dalgalarda nihai hedef, kadın haklarının gelişmesine katkı sağlamak olmuştur. Özellikle de son üç dalgada, başta ceza hukuku olmak üzere hukuk kurallarında değişim yaratma çabası vardır². Fakat son dönemde hem dünyada hem de Türkiye’de yoğun bir şekilde ceza davalarına müdahale etme girişimi söz konusu olmuştur. Bu girişim, feminist grupların hukuk kurallarında yapılan değişiklikleri yeterli görmemesinden ya da yapılan değişikliklerin yargı mensuplarınca doğru ve tam şekilde uygulanmadığını düşünmesinden kaynaklanmaktadır.

Kadın hareketleri, yargı mensuplarının kanunları yorumla ve uygulama yöntemlerinde genel bir paradigma değişikliği sağlamak için tek tek davalara müdahale ederek kanun uygulayıcılarını kamuoyu nezdinde baskı altına almaya çalışmaktadır. Bunun için sosyal medyayı, özellikle de Twitter’ı yeni bir müdahale aracı olarak kullanmaya çalışmaktadır. Bu çalışmada kadın hareketlerinin hangi davalara nasıl müdahale etmeye çalıştığı ve bunların olası risklerinin neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1 Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle tespit etmeyi amaçlayan tarama modeli (Karasar, 2017:108) kullanılmıştır. Elde edilen veriler, betimsel analize tabi tutulmuştur. Çalışmada kadın hareketinin ceza mahkemesi kararlarını nasıl etkilediğinin anlaşılması için toplum nezdinde bilinirliği olan 10+1 vaka ele alınmıştır. Vakaların 10+1 olarak değerlendirilmesinin nedeni bir vakaya bağlı olarak ikinci bir davanın söz konusu olmasıdır. Bu vakalarla ilgili dava süreçleri sırasında başlatılan sosyal medya kampanyaları sonrasında dava süreçlerinin ne şekilde evrildiği belirlenmeye çalışılmıştır. İncelenen sosyal medya aracı olarak, Twitter seçilmiştir. Twitter’ın seçilmesinin nedeni, Türkiye’de ve dünyada muhalif grupların kolay örgütlenebildiği ve örgütlenmenin en güçlü şekilde yaşanabildiği yer olmasının ve de kamuoyu oluşturmada en etkili sosyal medya uygulaması olduğunun müşahade edilmesidir. Araştırma konusu olan 10+1 vaka ise **T**witter ve ulusal medyanın paralel olarak taranması sonucu seçilmiştir. Bunun nedeni toplumda en çok gündem olan vakaların ele alınmasının amaçlanmasıdır. Seçilen 10+1 vaka ile ilgili olarak 6 haber sitesinde 292 haber linki taranmış ve bunlardan elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Bu siteler ve taranan link sayıları aşağıdaki tabloda yer aldığı gibidir.

---

² Bu konu “feminist dalgalar bölümünde daha detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Tablo 1: Taranan haber siteleri ve linklerinin sayısı

Haber sitesi	Link sayısı
Sözcü.com.tr	103
Cumhuriyet.com.tr	68
Hürriyet.com.tr	44
Haberturk.com.tr	37
bbc.com/turkce	21
Odatv	19
Toplam	292

Araştırmanın konusu olan ve Twitter’da Trend Topic (TT) olan 10 vaka ile ilgili en yoğun sosyal medya paylaşımı yapan 23 kadın örgütü hesabı ve bunların takipçi sayıları belirlenmiştir. Takipçi sayılarına bakılmasının nedeni, kamuoyu oluşturulurken yaptıkları paylaşımların etki oranının anlaşılabilmesidir. Sosyal medyadaki kadın örgütlenmelerine ve takipçi sayılarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 2: Sosyal medyadaki kadın hareketleri ve takipçi sayıları

Adı	Takipçi Sayısı
Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu	164.634
Kadın Meclisleri	87.117
Üniversiteli Kadın Kolektifi	55392
Mor Çatı	51.799
Feminist gündem	46.537
Filmmor	42.036
MorDayanışma	37526
Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu	33.337
Kampüs Cadıları	32.149
EŞİTİZ - Eşitlik İzleme Kadın Grubu	31.149
Feminist Yaklaşımlar	26.954
Ekmek ve Gül	25.628
Uçan Süpürge Derneği	23.351
Kadın Davaları	21.265
Kadın Savunması	21.244
Kadınlarla Dayanışma	20.468
Feminist avukatlar	20.086
8 Mart Feminist Gece Yürüyüşü	18.086
Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği	17.736
NAR Kadın Dayanışması	16.797
Kadın Çalışmaları Derneği	15.782
Eşitlik İçin Kadın Platformu	13.809
KadınDayanışmaVakfi	8.219
Toplam	831.101

Vakaların olay ve mahkeme süreçlerine ve bu süreçlerde yapılan sosyal medya kampanyalarına, araştırmanın bulgular bölümünde yer verilmiştir. Bu veriler elde edilirken kadın örgütlenmelerinin yaptığı paylaşımlar da dikkate alınmıştır.

2 FEMİNİST DALGALAR

Genel anlamda kadın hakları mücadelesini veren feminist hareket, zaman içinde farklılaşan koşullarla birlikte dalgalar halinde değişim süreci yaşamıştır. 1840'lar ortaya çıkan ve 1920'lere kadar sürdüğü belirtilen feminizmin ilk dalgasında, köleliğin kaldırılmasına ve yurttaş eşitliğinin sağlanmasına odaklanılmıştır. Özellikle de politik ve ekonomik alanda kadınların erkeklerle eşit olmasını sağlamaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür. İkinci Dalga, 1960'larda ABD'deki sivil haklar hareketi, Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'daki yerli toplumsal hareketler, gey ve lezbiyen hareketleri kürtaj, cinsel özgürlük gibi cinsiyetçi ve radikal yaklaşımlar içeriyordu. Üçüncü dalga ise, 1990'larda internetin toplum hayatına girmesiyle başladı. Ortak zeminde buluşan ve daha geniş ideal evrensel idealleri sorgulayan birinci ve ikinci dalganın aksine feminist gruplar, farklı yaklaşımlar benimseyerek çok kültürlü olmayı tercih etti. 2008'de ortaya çıkan ve bir sosyal medya örgütü olarak da nitelendirilebilen dördüncü dalga da ise kültürlerin ve ulusal sınırların ötesindeki nüfuslar birbirine bağlandı (Baumgardner, 2011; Daly & Stubbs, 2013; Everett, 2004; Locke et al., 2018; Looft, 2017; Rampton, 2008; Schulhofert, 1995; Willem & Tortajada, 2021).

Genel olarak araştırmacılar feminizmin ilk üç dalgası üzerinde mutabıktırlar, ancak dördüncü dalga üzerinde tartışmalar sürmektedir. Örneğin, Thorpe ve arkadaşları (2017: 19), 1990'lardan günümüze kadar gelen süreci yani üçüncü dalgayı postfeminiz olarak ifade etmiş, ikinci dalga olarak ifade ettikleri radikal feminizmin sosyal medya aracılığıyla dönüştüğünü söylemişlerdir.

İkinci, üçüncü ve dördüncü dalgaların üzerinde uzlaştığı temel bir yaklaşım mevcuttur. Bu yaklaşım, hukukun eril olduğu ve hukukun, kadınları gözeterik yeniden düzenlenmesi gerektiğidir. Genel anlamda hukuk kurallarının erkeksi bir yaklaşım içerdiğine yönelik bir eleştiri olsa da özelden ceza hukukuna bir yoğunlaşma vardır. Maguigant (1991: 379) gibi bazı feministler ceza hukuku doktrininin, tacizcisini öldüren şiddet görmüş kadınların meşru müdafaa iddialarını karşılayamayacağını söylemektedir. Ceza hukukunun aile içi şiddet için de yeterli adaleti sağlamadığını düşünen Houston (2014: 250-254) ve Nourse (2000: 953) aile içinde şiddete uğrayan bazı kadınların mücadele etmemesi ve hatta şikâyetçi olmayıp eşine geri dönmelerini bütün kadınların mücadelesi için bir tehlike olarak görmektedir. Eşe geri dönmeyi 'hırpalanmış kadın sendromunun' ve 'öğrenilmiş çaresizliğin' bir sonucu olarak gördüklerinden bu vakalara müdahale etme gereği duymuşlardır. Bir kadının eşine geri dönmesi bütün kadınların mücadelesine vurulmuş bir darbe olarak algılanmaktadır. Bu nedenle şiddete uğramış bazı kadınların yargı süreçlerine müdahale edilmektedir. Böylece kadınların yalnız olmadığı, birlikte daha güçlü olduğu hissiyatı vererek kadın mücadelesine de darbe vurulmasının engellenmesi hedeflenmektedir.

Feminist yaklaşıma göre, şiddet özel bir mesele, yani basit bir aile içi olay olmaktan çıkarılıp kamusal hale getirilmeli ve kadınlara kurban olarak odaklanılmıyordu (Brown et al., 2012: 951-952). Nitekim 1970 ve 1980'lerde bu arzu büyük ölçüde gerçekleştirildi. Nourse (2000: 953) ve Houston (2014:

253) gibi feministler ABD’deki ceza hukuklarında yapılan bu reformların feministlerin çabalarının bir sonucu olduğunu söylemektedir. Buss (2011: 412) ise, feminist hareketin ulusal ve uluslararası ceza hukukuna konsolide olmuş bir şekilde çabalarının 1990’larda zirveye çıktığını ifade etmektedir. Bu dönemde başlayan çalışmalarla ilk kez savaş ve çatışmalarda işlenen cinsel şiddet suçları, Ruanda’da ve Yugoslavya’da ceza hukukuna ve sonrasında Uluslararası Ceza Mahkemesini oluşturan Roma tüzüğüne dâhil edilmesi, feminist aktivizmin ilk uluslararası başarısı olarak gösterilmektedir. Buss’a (2011: 416) göre, feminist akademisyenlerin, ulusal ve uluslararası ceza hukukunda yoğunlaştığı şey cinsel şiddet suçunun nasıl tanımlandığıdır. Çünkü ceza hukuklarında cinsel şiddet suçu “toplumsal hiyerarşi değil, bireysel patoloji” sorunu olarak ele alınmaktadır.

Feministlerin buldukları bu ortak paydaya rağmen farklı dalgalar oluşturmasının nedeni amaca ulaşmada sergilenen yaklaşımların temelde farklı olmasıdır. Ancak tek fark bu değildir. Örneğin üçüncü dalga ile dördüncü dalga arasındaki fark, üçüncü dalganın konvansiyonel medya ve interneti araç olarak kullanması, dördüncü dalganın ise sosyal medyayı kullanmasıdır (Willem & Tortajada, 2021). Üçüncü ve dördüncü dalgayı tek isimle postfeminizmle tanımlayan feministler, bu dalgada kadının güçlenmesi ve başta cinsel alanda olmak üzere özgürleşmenin, tartışmaların odağında yer aldığını, sosyal medya ile görünür olmanın, beğenilmenin, talep görme ve fenomen olmanın kadınlar arasında yaygınlaşan bir duruma dönüştüğünü belirtmişlerdir. Bunun nedenini ise, sağladığı ekonomik güçle birlikte, “saygın” olma ve kendini ifade edebilme gücüne sahip olma olarak açıklamışlardır. Bu gücü elde edebilme pahasına 20. yüzyılda ‘modern’, günümüzde ise ‘geleneksel’ kabul edilen ve kadını metalaştıran yaşam tarzını dayatan sistemin beklentilerini karşılama, kabul edilebilir olmuştur (Thorpe et al., 2017: 19). Locke ve arkadaşları ise (2018: 4-5) dördüncü dalga kabul edilsin ya da edilmesin sosyal medyanın 2010’lu yıllarda feminist hareketi dönüştürdüğünü ve genç kadınların sosyal medya aracılığıyla daha görünür olduğunu belirtmişlerdir.

Looft (2017: 894), dördüncü dalgacıların kendilerinden önceki feministlerin dile getirdikleriyle aynı sorunların çoğunu çözmek için sosyal medyayı ve teknolojiyi akıllıca kullandıklarını ifade etmektedir. Baumgardner (2011), teknoloji konusunda bilgili ve cinsiyet konusunda sofistike olan genç feminist kitlenin çevrimiçi evrende (online universe) ‘ırkçı’ (racialicious) ve ‘feminist’ gibi isimlerle bloglar ve sosyal medya hesapları açtıklarını, haberleri yorumladıklarını, nereden alışveriş yapacakları hakkında bilgi içeren en sık moda fotoğraflarını yayınladıklarını ve kendilerinin de kürtaj olduğu konusunda paylaşımlarda bulduklarını belirterek, 1990’larda beyaz olmayan kadınlar tarafından ortaya atılan ‘üreme adaleti’nin genç feministlerin tercihi haline geldiğini söylemiştir. Çevrim içi evren söyleminde ise dikkat çekmek istediği husus, paylaşımların bir ulus ya da ülke ile sınırlı olmadığıdır.

3 FEMİNİZMİN SOSYAL MEDYA İLE DÖNÜŞÜMÜ

Sosyal medyanın feminizmi dönüştürdüğünü ileri süren feministlerin haklı olduğunu söylemek mümkündür. Castells’in (2008: 203) de ifade ettiği üzere kamuoyunun zihniyetinin oluşum ve

bilgilenme sürecini etkilemeye çalışmakta kullanılan enformasyon araçları, yaklaşımları değiştirme yeteneğine sahip olduğu gibi, mücadele stratejisinde de önemli değişiklikler yaratmıştır. En güçlü enformasyon araçlarından biri olan sosyal medya ile kadınlar seslerini daha güçlü duyurmakla birlikte deneyimlerini paylaşma fırsatına kavuşmuştur (Powell, 2015: 576). Bu durum, diğer kadınların, deneyimlerini paylaşanlarla empati yapmasına, hem gönül birliği hem de güç birliği yapmasına olanak sağlamıştır. Tabii bu durumun kadınların, tacizcilerin erişimine açık olması gibi bazı dezavantajlar ortaya çıkarsa da (Regehr & Ringrose, 2018: 365) dünyanın birçok yerinde kadın kurumlarının sosyal medyayı etkin kullanımını etkilememiştir. Hatta Britanya’da faaliyet yürüten ‘Object’ gibi bazı kadın oluşumları sosyal medyanın gücünü daha aktif bir şekilde kullanabilmek için çalışmalar yürütmüş ve çeşitli platformlar oluşturarak üyelerinin bu platformlarda etkin olmasını sağlamaya çalışmıştır. Object, ana akım medyanın dikkatini kampanyalarına çekmeyi amaçlayan bir organizasyon olarak, ana akım medyanın bu kampanyalar hakkında haber yapmasının daha geniş kitlelere ulaşmanın önemli bir yolu olduğu düşüncesiyle, tartışmaları kamusal alana taşıma hedefi gütmüştür (Fotopoulou, 2016: 10). Bu durum aktivizmin gerçek dünyadan sanal dünyaya geçişini sağlamıştır. Bu yeni aktivizm türüne “dijital aktivizm” denmiştir (Shah et al., 2013). Baer (2016), etkinliğini yitirdiğini ve kaybolmaya yüz tutmak üzere olduğunu ileri sürdüğü feminizmin dijital aktivizm ile yeniden yapılandığını, daha aktif ve görünür olduğunu belirtmiştir.

Sosyal medya kadınların grupsal olarak değil bireysel olarak da aktivist olmasına imkân tanımıştır. Dünyanın her yerinde sosyal medyada yazarlık yapanlar, belli bir okuyucu kitlesine ulaştıktan sonra medyanın dikkatini çekmektedir. Bu kişilerin kitleler üzerindeki etkinlikleri arttıkça doğal olarak medya üzerinde de etkinlikleri artmaktadır. Ancak Feminist yaklaşıma sahip olan yazarlarda etkileme, çok daha yüksek boyutlarda olabilmektedir. Çünkü feministlerin uzantıları medya da bulunmaktadır (Kingston-Mann, 2014: 294). Feminizm, kadınların bulunduğu hemen her yerde mevcuttur denilebilir. Ayrıca sisteme ve düzene karşıt bir yaklaşım içinde olan hemen her kadının da feministlerin destekçisi ve potansiyel üyesi olduğu söylenebilir.

4 SOSYAL MEDYANIN FEMİNİZM İÇİN MÜCADELE ARACINA DÖNÜŞMESİ

Medyada görünürlüklerinin artmasına imkân tanınması nedeniyle feministler, sosyal medyanın gücünün farkına varmış ve bunu hedeflerine ulaşmak için kullanmaya başlamışlardır. Özellikle de şiddet gören kadınların deneyimlerinin sosyal medyada paylaşılması sonrasında eski ve yeni dalga tüm feministler, ceza hukukunun değiştirilmesi için kamuoyu oluşturma ve toplumda kadın haklarında farkındalık sağlama konusunda hemfikir olmuşlardır. Bu konudaki ilk büyük girişim Amerika Birleşik Devletleri’nde 2014’te başlayan sonra da tüm dünyaya yayılan twitterdaki #YesAllWomen hashtagi olmuştur. Bu hashtag tüm dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Bu başarı feministleri daha da cesaretlendirmiş ve #YesAllWomen hashtagını, günlük tacizler için açılan #EverSexim, sokak tacizine meydan okumak için #YouOKSis, ünlülerin dikkatini çekmek ve desteğini almak için gazetecilere yönelik açılan #AskHerMore hashtagleri izlemiştir. Bu girişimlerde de büyük başarı elde edilince

(Bennett, 2014) bunları yeni hashtagler takip etmiştir. Bunlardan biri olan ve 8 milyon kez tweetlenen #BeenRapedNeverReported hashtagını inceleyen Keller ve arkadaşları (2018: 33) katılımcıların dayanışma, topluluk ve destek duygusu kazandıklarını tespit etmişlerdir. Regehr ve Ringrose (2018: 355) ise bu ve diğer hashtaglerin ceza ve adalet sisteminde cinsel şiddetin bir sorunsal haline gelmesine önemli katkı sağladığını belirlemişlerdir.

Batı dünyasında feminist aktivistlerin yarattığı değişimlerin Türkiye'ye de yansımaları olmuştur. Türkiye'deki feministler, Avrupalılaştırma süreci ile daha aktif hale gelmişlerdir. Özellikle de 1999 sonrası Türkiye'nin Avrupa Birliğine adaylık sürecini lehlerine kullanarak "zina"ın suç olmaktan çıkarılması gibi, medeni kanunda ve ceza kanununda önemli değişikliklerin yapılmasını sağlamışlardır. Sosyal medya aracılığıyla yapılan ilk büyük müdahale ise kürtaj yasasıyla ilgilidir. Kadınlar sosyal medya üzerinden kurdukları bir platformla bir araya gelmişlerdir. Normal şartlarda bir araya gelme durumları olmayan farklı ideolojilerde ve farklı dünya görüşünde olan kadın örgütleri ilk kez platform üzerinde organize şekilde bir araya gelmiş ve ciddi bir muhalefet bloğu oluşturmuşlardır. Bu platform sayesinde hem Türkiye'de hem de uluslararası arenada ciddi bir ses getirmişlerdir. Bu, platformla bir araya gelebilmenin yarattığı güçlü etkiyi gören kadınlar bu olaydan sonra sosyal medyayı daha etkin kullanmaya başlamışlardır (Eslen-Ziya, 2013: 862).

5 SOSYAL MEDYA İLE CEZA MAHKEMELERİNİN KARARLARINI ETKİLEME

Kaba ve arkadaşları (2014) feministlerin, dünyayı genel olarak yapılandıran bir baskı gücü olarak sosyal medyayı kullanması gerektiğini söylemiştir. Nitekim Türkiye'de bu baskı gücü etkin olarak kullanılmıştır. Ancak feministler, bu gücü sadece ceza hukukunu değiştirmek için değil, ayrıca tek tek ceza davalarına müdahale etmek için de kullanmaya çalışmaktadır. Bu davranışlarına gerekçe olarak yargı kararlarının adil olmamasını göstermişlerdir. Kadına yönelik taciz, tecavüz ve cinayet olaylarında kamuoyu oluşturarak yargı mensuplarını baskı altında bırakma ve kararlarını etkileme girişlerinde bulunmaktadırlar.

Kamuoyuna yansıyan Emine Bulut, Şule Çet ve Pınar Gültekin vakaları gibi bazı kadına şiddet ve kadın cinayeti olaylarında hem yargının gecikmesi hem de yargıya güvenin az olması nedeniyle feminist gruplar sosyal medya üzerinden yargıyı etkileme girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu girişimler sonucunda kamuoyu oluşması ve yargı mercilerinin de kamuoyu baskısı nedeniyle daha hızlı ve feminist grupların arzu ettiği minvalde kararlar alması, bu feminist gruplarının davranışını pekiştirmiş ve daha fazlasını yapmaya motive etmiştir (Arslan, 2020: 62).

Feminist gruplar tarafından organize edilen sosyal medya paylaşımları, sosyal medyanın diğer kullanıcılarını da etkilemiştir. Ulukaya (2020) otobüste şort giydiği gerekçesiyle 2016'da saldırıya uğradığı iddia edilen Ayşegül Terzi adına açılan bir hashtage atılan tweetleri incelemiş ve atılan tweetlerde en önemli motivasyonun % 47 oranla 'adaletsizliğin ifşası' olduğunu belirlemiştir. Bu veri, ilgili hashtage katılım sağlayan sosyal medya kullanıcılarının neredeyse yarısının adalet sistemine

güveni olmadığını ortaya koymaktadır. Adaletle olan güvensizlik nedeniyle sosyal medya kullanıcıları kendi yargı sistemlerini oluşturmakta, kişileri suçlu olarak ilan edebilmekte ve hatta cezasını belirleyebilmektedir. Twitter’da kadına şiddet ve kadın cinayetlerine ilişkin düzenli olarak tweetler atan @plus90 rumuzlu bir sosyal medya kullanıcısının 25 Kasım 2020 tarihli bir paylaşımında, sosyal medya üzerinden yapılmış ve 4284 kişinin oy kullanmış olduğu bir anketin sonuçlarına yer verilmiştir. Adaletin sosyal medyada aranmasını, katılımcıların %66,4’ü faydalı bulmuştur. Katılımcıların %10’u bu konuda fikrinin olmadığını belirtmiş ve sadece % 22’si sosyal medya adalet aranmasına karşı olduğunu ifade etmiştir.

Greer & McLaughlin göre (2017: 261) medya, devletin adalet sağlamakta ‘başarısız’ kaldığı mağdura alternatif bir adalet sağlama ve suçlu olduğu iddia edilen kişilere, yargı mensuplarına, politikacılara ve ‘başarısız’ olduğu düşünülen kurumlara yönelik yıkıcı bir etki yaratarak itibarlarını ciddi bir şekilde zedeleyebilmektedir. Bugün bunu sosyal medya için de söylemek mümkündür. Hatta kadına şiddet gibi bazı vakalarda medya ve sosyal medyanın işbirliği yaptığı göz önüne alınırsa yıkıcı etkinin katlanarak arttığı düşünülebilir.

Türk Hukuk sisteminde ceza gerektirecek suçlar ve cezalarına Türk Ceza Kanunu’nda (TCK)³, bu cezaların nasıl muhakeme edileceğine ise Ceza Muhakemeleri Kanunu’nda (CMK) yer verilmiştir. Yine muhakeme sırasında uygulanacak koruma tedbirleri de CMK’nın 4. kısmında yer almaktadır. Bu tedbirler; ‘yakalama ve gözaltı’, ‘tutuklama’, ‘adli kontrol’, ‘arama ve el koyma’, ‘telekomünikasyon yoluyla yapılan iletişimin denetlenmesi’, ‘gizli soruşturmacı ve teknik araçlarla izleme’ ve son olarak ‘koruma tedbirleri nedeniyle tazminat’tır⁴. Kime, hangi koruma tedbirinin uygulanacağı CMK’da belirtilmiştir. Yani bir sınığın ya da failin yargılanması sırasında, CMK’da belirlenmiş olan koruma tedbirleri, işlenmiş suç ve suçun olduğu diğer tüm koşulları göz önünde bulundurularak yargı mensubu tarafından uygulanır. Yargı mensubu CMK’da belirlenmiş kuralların dışına çıkamaz. Ancak, medya ve sosyal medyanın güç birliğiyle oluşturulan kamuoyunun yoğun baskısına maruz kalan yargı mensupları, baskılara dayanamayarak farklı koruma tedbirleri uygulayabilmektedir. Bu tedbirleri yetersiz bulan kadın hareketleri, Türkiye’de bazı vakalarda gündem yaratmakta ve bu vakalara müdahale yöntemini seçmektedir. Yüzlerce vakanın yaşandığı Türkiye’de tüm davalara tek tek müdahale imkânsız gibi görünmektedir. Zaten kadın hareketinin amacının tüm davalara tek tek müdahale etmek olmadığı söylenebilir. Bazı davalara müdahale ederek yargı mensupları üzerinde bir baskı oluşturup benzer vakalarda, diğer yargı mensuplarının da kadınların lehine sayılabilecek kararlar alması için bir farkındalık oluşturmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Kadın hareketinin müdahale ettiği bazı davalar incelenmiş ve bu davalara bulgular bölümünde yer verilmiştir.

---

³ Bkz. 5237 sayılı 26.9.2004 tarihli TCK <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>

⁴ Bkz. 5271 sayılı ve 4.12.2004 tarihli CMK <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5271.pdf>

6 BULGULAR

Bu bölümde medya ve sosyal medyada en çok tartışma konusu olan vakalardan 10'u ve bunların olay süreci, yargı süreci ve sosyal medyada gündem olma durumları incelenmiştir. Sosyal medyada 831 binden fazla takipçisi olan 23 kadın örgütü hesabından bu vakalara ilişkin hashtaglar açılmış, bunlara yönelik onlarca tweet atılmıştır. Önce takipçilerin, sonra takipçilerin takipçilerinin, sonra da diğerlerinin attıkları tweetlerle, hashtaglara atılan tweet sayısı milyonları aşabilmiştir.

Vakalara ilişkin veriler aşağıdaki tablolarda görüldüğü gibidir.

Tablo 3: Aslı Baş Vakası Süreci

Sanık	-
Mağdur	Aslı Baş
Olay	Tatil köyünde villanın terasından düşerek ölüm
Olay tarihi	21.7.2010
Sosyal medyaya yansıma	#AslıBaşÇinAdalet, #aslıbaş
Tedbir 1 ve tarihi	21.07.2010 Gözaltı ve tahliye
Tedbir 2 ve tarihi	30.08.2012 / Tutuklama / 18 ay
Tedbir 3	Adli kontrol şartıyla salıverme/ 17.01.2014
Sonuç	Beraat / 16.01.2020
İtiraz	İstinaf / 17.10.2020

Kaldığı bir tatil köyünde villanın terasından düşen Aslı Baş adlı eski manken hayatını yitirmiştir. Villa sahibi, iki oğlu ve bir çalışanı gözaltına alınıp ifadeleri alındıktan sonra otel sahibinin iki oğlu tutuklanmıştır. Daha sona biri tutuksuz yargılanmak üzere tahliye edilmiş, diğer oğlu ise 18 ay tutuklu kalmıştır. Son hazırlanan detaylı bilirkişi raporunda olayın cinayet olmadığı belirtilince mahkeme tüm sanıklar için beraat kararı vermiştir.

Tablo 4: Ayşegül Terzi Vakası Süreci

Sanık	Abdullah Çakıroğlu
Mağdur	Ayşegül Terzi
Olay	Şort giydiği için sözlü taciz
Olay tarihi	12.09.2016
Sosyal medyaya yansıma	#ayşegülterzininensesiolalım, #Ayşegül, #şortumadokunma, #abdullahçakıroğlu
Tedbir 1 ve tarihi	Gözaltı
Tedbir 2 ve tarihi	19.09.2016 Tutuklama
Tedbir 3	26.9.2016 Tahliye
	28.09.2016 Tutuklama
Sonuç	3 yıl 10 ay ceza
İtiraz	Bölge mahkemesi
İtiraz sonucu	2 yıla indirim

Abdullah Çakıroğlu, toplu taşıma aracında Ayşegül Terzi'ye kısa şort giymesine tepki olarak sözlü tacizde bulunmuştur. Bu taciz sosyal medyada gündem olunca Çakıroğlu hakkında işlem başlatılmıştır. 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) m. 100/4 gereği cezası 2 yıldan az olan

suçlarda tutuklama yapılmadığı için tahliye edilmiştir. Ancak medya ve sosyal medyanın yoğun baskısı sonucu hakkında 'inanç, düşünce ve kanaat hürriyetinin kullanılmasını engelleme' suçunun yanı sıra 'kasten yaralama' ve 'hakaret' suçlarından da işlem yapılarak yargılandığı suç miktarının cezai karşılığı 2 yılın üzerine çıkınca tutuklanmıştır. Ancak sonraki duruşmada mahkeme 'kasten yaralama' suçunun oluşmadığı gerekçesiyle tekrar tahliye kararı almıştır. Olay, medya ve sosyal medyada infial yaratacak derecede gündem oluşturunca kanun değişikliğine gidilerek 24.11.2016 tarihinde CMK m. 100/4 değişiklik yapılmış ve kanun maddesine 'suçlarda veya vücut dokunulmazlığına karşı kasten işlenenler hariç olmak üzere'⁵ ibaresi eklenerek Çakıroğlu'nun tutuklanması sağlanmıştır. Çakıroğlu 3 yıl 10 ay ceza almış, itiraz üzerine bölge mahkemesi hakaret suçundan beraatını isteyerek cezayı 2 yıla düşürmüştür.

Tablo 5: Ceren Özdemir Vakası Süreci

Sanık	Özgür Arduç
Mağdur	Ceren Özdemir
Olay	Firari mahkûmun kadın cinayeti & kamu personeli ihmali
Olay tarihi	3.12.2019
Sosyal medyaya yansıma	#cerenözdemir, #özgürarduç
Tedbir 1 ve tarihi	4.12.2019 Gözaltı ve Tutuklama& Kamu personeline takipsizlik
Sonuç	20.01.2020 Canavarca hisle kasten öldürmeden ağırlaştırılmış indirimli müebbet & Kamu personeli ihmali yok
İtiraz	Kamu personeli ihmali için AYM

Cezaevi firarisi, evine gitmekte olan genç bir kızı apartman girişinde öldürmüş, mahalle esnafı tarafından yakalanarak polise teslim edilmiştir. Medya ve sosyal medyada gündem olunca bir buçuk ay gibi kısa sürede indirimli ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Ayrıca firar ettiği cezaevi görevlilerinin ihmali olduğu gerekçesiyle sosyal medyada yoğun baskılar yapılmış, bakanlığın ve kurulların raporlarında ihmal olmadığı belirtilince takipsizlik kararı verilmesi üzerine, dava Anayasa Mahkemesine götürülmüştür.

Tablo 6: Duygu Delen vakası süreci

Sanık	Mehmet Kaplan
Mağdur	Duygu Delen
Olay	Erkek arkadaşının evinde balkondan düşerek ölüm
Olay tarihi	13.08.2020
Sosyal medyaya yansıma	#duygudelen, #duyguicinadalet, #MehmetKaplanTutuklansın
Tedbir 1 ve tarihi	Gözaltı ve tutuklama --.08.2020
Tedbir 2 ve tarihi	16.06.2021 Tahliye-Ev hapsi
Tedbir 3	23.06.2021 Tutuklama
Sonuç	-

⁵ Bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/12/20161202-1.htm>

Duygu Delen adındaki genç kız erkek arkadaşı Mehmet Kaplan'ın evinde balkondan düşerek hayatını kaybetmiştir. Olay sosyal medyada gündem olunca gözaltına alınan sanık tutuklanmıştır. 10 ay tutuklu kalan sanık ev hapsine alınması şartıyla tahliye edilmiştir. Ancak sosyal medyada yoğun bir baskı olmuş ve savcı karara itiraz edince bir hafta sonra tekrar tutuklanmıştır. Sanığın tutuklu olarak yargılanması sürmektedir.

Tablo 7: Fatma Yasak vakası süreci

Sanık	Alper Tasalı
Mağdur	Fatma Yasak
Olay	Sosyal medyada iddia 'eşin silahla alıkoyması'
Olay tarihi	20.08.2021
Sosyal medyaya yansıma	#fatmayasak, #FatmaYasakYalnızDeğildir, #AlperTasalı
Tedbir 1 ve tarihi	23.08.2021 Daha önce tutuksuz yargılanan zanlı tutuklandı
Sonuç	

Sosyal medyada çok hızlı bir şekilde yayılan ve bir anda sosyal medyanın gündemine oturan bir videoda Fatma Yasak adlı kadın, eşinden şiddet gördüğünü ve eşinin kendisini silahla alıkoymağa söylediğini söylemiştir. Fatma Yasak'ın, şiddet uyguladığı gerekçesiyle eşi Alper Tasalı hakkında daha önce şikayetçi olduğu, Tasalı'nın tutuksuz olarak yargılandığı öğrenilmiştir. Videonun sosyal medyada gündem olması üzerine Tasalı, tutuklanarak cezaevine konulmuştur.

Tablo 8: İpek Er, Musa Orhan ve Ezgi Mola vakası süreci

Sanık	Musa Orhan	Sanık	Ezgi Mola
Mağdur	İpek Er	Mağdur	Musa Orhan
Olay	Tecavüze uğrama nedeniyle intihar girişimi 32 gün sonra ölüm	Olay	Ağır hakaret
Olay tarihi	16.07.2020	Olay tarihi	20.08.2020
Sosyal medyaya yansıma	#ipeker, #İpekErİçinAdalet, #MusaOrhan, #musaorhantutuklansın	Sosyal medyaya yansıma	#ezgimola, #yanındayizezgimola #ezgimolayalnızdeğildir
Tedbir 1 ve tarihi	17.07.2020 Gözaltı Tahliye	Tedbir 1 ve tarihi	Yok
Tedbir 2	19.08.2020 Tutuklama		
Tedbir 3	25.08.2020 Tahliye		
Sonuç		Sonuç	

İpek Er adlı bir genç kız tecavüze uğradığı gerekçesiyle intihar girişiminde bulunmuş ve tecavüz edeninin Musa Orhan olduğunu belirten bir mektup bırakmıştır. Mektubun adli makamlara intikali üzerine sanık gözaltına alınmış ifadesi alındıktan sonra tutuksuz yargılanmak üzere tahliye edilmiştir. Genç kızın 32 gün sonra vefatı üzerine olay, sosyal medyada gündem olmuş ve yargı üzerine yoğun baskı yapılmıştır. Toplumun çeşitli kesimlerinden çok sayıda kişinin yaptığı paylaşımlarda birçok ünlü de yer almıştır. Ezgi Mola adlı ünlü bir oyuncu "Tecavüzcü şerefsizi dışarı salan vicdanınızda boğulun. Artık yasa, dua, dilek, istek, rica umut her şeyi elimizden aldınız ya!! Ne diyeyim! Yazıklar

olsun! Yazıklar olsun!!! #MusaOrhantutuklansın” şeklinde bir paylaşımda bulunmuştur. “*tecavüzcü şerefsizi*” ifadesiyle sanığa hakaret etmiş “*dışarı salan vicdanınızda boğulun*” ifadesi ile de ilgili davanın yargı mensuplarına hakaret sayılabilecek ağır ifadelerde bulunmuştur. Sanık Orhan’ın oyuncu Mola hakkında şikâyetçi olması üzerine çok sayıda ünlü, Mola’ya destek amacıyla benzer paylaşımlarda bulunmuş ve sosyal medyadan çok yoğun bir destek almıştır. Yargı mensuplarına yönelik değil de sadece sanık Orhan’a hakarettten Mola’nın ifadesine başvurulması dışında bir yargı tedbiri alındığına dair medyada ve sosyal medyada herhangi bir veriye rastlanılmamıştır.

Tablo 9: Merve Kotan vakası süreci

Sanık	Muhammet Gürsoy
Mağdur	Merve Kotan
Olay	Kadın cinayeti
Olay tarihi	15.08.2019
Sosyal medyaya yansıma	#mervekotaniçinadalet
Tedbir 1 ve tarihi	15.08.2019 tutuklama
Sonuç	18.06.2020 2 kez ağırlaştırılmış müebbet
İtiraz	

Merve Kotan adlı genç kız Ekim Türkmen adlı bir arkadaşıyla birlikte eski erkek arkadaşı Muhammet Gürsoy’un saldırısına uğramış ve her ikisi de hayatını kaybetmiştir. Olay medya ve sosyal medyada gündem olmuş belli bir süre ülke gündeminde kalmıştır. Ancak gerek sosyal medya da gerekse de medyada kurban olarak, genç kız Merve Kotan’ın ismi ön plana çıkmış, diğer kurban Ekim Türkmen’in adı neredeyse yok denecek kadar az yer bulmuştur. Sanığa da indirimsiz olarak 2 kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası verilmiştir.

Tablo 10: Kadir Şeker vakası süreci

Sanık	Kadir Şeker
Mağdur	Özgür Duran
Olay	Kadına şiddet uygulayamı öldürme
Olay tarihi	05.02.2020
Sosyal medyaya yansıma	#kadirşeker, #kadirşekericinadalet
Tedbir 1 ve tarihi	05.02.2020 Tutuklama
Sonuç	14.10.2020 Ömür boyu haptisten 12,5 yıla indirim.
İtiraz	Konya Bölge Adliye Mahkemesi daha fazla indirim istedi
İtiraz sonucu	Yargıtay’da

Bulunduğu bir parkta Özgür Duran’ın sevgilisi Ayşe Dırla’ya şiddet uyguladığına tanık olan Kadir Şeker adlı genç, şiddeti engellemeye çalışırken Duran’ın saldırısına uğramış, boğuşma sırasında Duran hayatını kaybetmiş, olay üzerine Şeker tutuklanmıştır. Kadın örgütleri, Şeker’in iyi niyetle hiç tanımadığı bir kadına şiddeti engellemeye çalıştığı ve meşru müdafaa sonucu cinayet işlediğine yönelik sosyal medya kampanyaları başlatmış, bu kampanyalar medyada yer bularak uzun süre ülke gündemini işgal etmiştir. Mahkeme Duran’ı kalbinden bıçaklayarak öldürdüğü gerekçesiyle Şeker’in aldığı ömür boyu hapis cezasını çeşitli indirimlerle 12.5 yıla indirmiştir. Kadın örgütleri bu sonucun

adil olmadığı yönünde tekrar sosyal medya kampanyaları düzenlemiştir. İtiraz üzerine Bölge Adliye Mahkemesi kararı bozmuş ‘haksız tahrik indiriminin’ en üst düzeyde uygulanması ve cezanın daha da düşürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Dava Yargıtay sürecindedir.

Tablo 11: Melek İpek vakası süreci

Sanık	Melek İpek
Mağdur	Ramazan İpek
Olay	Şiddet uygulayıp dışarı çıkan eşini tüfekle bekleyen fail, eve gelen eşini vurdu.
Olay tarihi	07.01.2021
Sosyal medyaya yansıma	#melekipek, #melekipek hayatını savundu, #MelekİpekSerbestBırakılsın, #MelekİpekİçinAdalet
Tedbir 1 ve tarihi	07.01.2021 Gözaltı ve tutuklama Savcı talebi 'kast olmaksızın taksirle insan öldürme' haksız tahrik indirimi istedi
Tedbir 2 ve tarihi	26.04.2021 Tahliye
Sonuç	

Ramazan İpek, eşi Melek İpek'e şiddet uyguladıktan sonra evden çıkmış, belli bir süreden sonra evine geri dönmüştür. Döndüğünde elinde tüfekle eşini bekleyen Melek İpek, Ramazan İpek'i tüfekle vurarak öldürmüştür. TCK'nın 82. Maddesine göre olayın vuku bulmasının daha öncesinde, tüfekle bekliyor olduğu için tasarlayarak kasten öldürme suçu söz konusudur. Aynı kanunun aynı maddesine göre bu olayın cezası ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasıdır. Ancak ağır şiddet gördüğü için Kadir Şeker olayında olduğu gibi haksız tahrik indirimi yapılabilir. Olay yine sosyal medyada yoğun ilgi görmüş, yargı mensupları üzerinde yoğun baskı oluşturulmuştur. Savcılık, sanığın TCK'nın 82. Maddesine göre yargılanmaması, TCK'nın 85. Maddesine göre “taksirle insan öldürme” suçuyla yargılanması talebinde bulunmuştur. Sanığın hapis yattığı süreler de göz önünde bulundurularak tahliye edilmiştir.

Tablo 12: Nevin Yıldırım vakası süreci

Sanık	Nevin Yıldırım
Mağdur	Nurettin Gider
Olay	Fail kadın tecavüz iddiasında bulunduğu kişinin kafasını kesti, köy meydanına attı
Olay tarihi	29.08.2012
Sosyal medyaya yansıma	#Budavaböylebitmez, #NevinİçinAdalet, #NevinYıldırım
Tedbir 1 ve tarihi	29.08.2020 Tutuklama
Sonuç	12.01.2015 İddianameden ‘canavarca hisle’ ibaresi çıkarıldı tasarlayarak adam öldürmeden müebbet
İtiraz	Yargıtay
İtiraz sonucu	23.04.2019 Yargıtay onadı

Nevin Yıldırım adlı kadın, halasının eşi yani eniştesi olan Nurettin Gider'i kendisine tecavüz ettiği gerekçesiyle tüfekle yüzüne, kasıklarına ve karın bölgesine 5 kez ateş ederek öldürmüş, öldürdükten sonra kafasını kesmiş ve köy meydanına atmıştır. İlk olarak Savcı, TCK'nın 82. Maddesi a ve b bendine göre ‘canavarca hisle tasarlayarak adam öldürme’ suçundan yargılanmasını istemiştir. Ancak

kadın örgütleri, sosyal medya üzerinden yoğun baskı yapmış haksız tahrik indirimi yapılmasını istemiştir. Mahkeme haksız tahrik indirimini reddetmiş fakat daha sonra savcılık mütalaasında ‘canavarca hisle’ ibaresini çıkartarak ‘kasten adam öldürme’ suçundan yargılanmasını talep etmiş ve mahkeme saniğa müebbet hapis cezası vermiştir. Ceza Yargıtay’a götürülmüş ve orada da onanmıştır.

7 TARTIŞMA ve SONUÇ

Bir ülkedeki kanun ve yasalar o ülkedeki kanun yapıcılarının dünya görüşleri, hayat felsefeleri, bakış açılarına ve kısmen de toplumun gelenek ve göreneklerine göre hazırlanmaktadır. Bu nedenle de Türkiye’de ve dünyada adalet mekanizmasında çeşitli sorunlar yaşanabilmektedir. Bu mekanizma içerisinde hak mahrumiyeti yaşayan gruplardan birinin kadınlar olduğunu söylemek mümkündür. Bu mağduriyetin giderilmesi için 1970’lerden itibaren kadınların, kanun ve yasaların oluşturulması ve değiştirilmesi aşamasında müdahil olduğu ve bu çabalarında da büyük oranda başarılı oldukları ifade edilebilir. Bazı kanun uygulayıcılarının kanunları uygulamadaki olumsuz yaklaşımlarının yanı sıra sosyal medya gibi kontrolsüz bir güce kavuşan kadınların, bu gücün etkisiyle daha fazla hak talep etmesi nedeniyle kadın örgütleri, kanun değişikliklerini yeterli görmemiştir. Kanunların, kadınların lehine uygulanması için genel bir paradigma değişikliği yaratmak isteyen feminist gruplar, kadınlarla ilgili davalara müdahil olarak, ister fail olsun, ister mağdur olsun kadınların lehine karar aldırma amacını gütmüşlerdir.

Kadın gruplarının sosyal medyada ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve buna bağlı olarak 831 bini aşan takipçi sayısına ulaşması feministlerin ‘yıkıcı’ denebilecek etkili bir güce dönüşmesine neden olmuştur. İlk adımda 23 kadın örgütü hesabı tweetler atmakta, ikinci adımda 831 bini aşan takipçileri tarafından bu tweetler, retweet edilmekte ya da yeni tweetler atılmaktadır. Üçüncü adım ve sonrasında önce takipçilerin takipçileri, sonra da onların takipçileri tweetler atınca açılan hashtaglara atılan tweet sayıları milyonları aşmaktadır. Böyle bir durumda hem tüm sosyal medya kullanıcılarının ilgisi bu hashtaglara çekilmekte, hem de medyanın konuyu gündeme getirmesini sağlamaktadır. Araştırma kapsamında ele alınan davalarda benzer yöntemler kullanılmıştır. Bu davalara bakıldığında kadın örgütlerinin desteklediklerinden 7’si mağdur, 4’ü ise fail konumundadır. Bazı davalar sonuçlanmış bazıları ise devam etmektedir. Ancak hem sonuçlanan hem de süren davalarda kadın örgütlerinin arzu ettiği ya da arzu ettiğine yakın kararlar alınmaktadır.

Elbette bu sonuçlarda kadınların örgütlü bir şekilde mücadele etmesinin payı yadsınamayacak kadar büyüktür. Bu etkili gücün, geciken adaletin tecelli etmesi ya da adaletsizliğin ifşa edilmesi amacıyla kullanılması elbette olumludur. Ancak, bu durum çok büyük riskler barındırmaktadır. Ceza adalet sistemi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan kitlelerin yönlendirilmesi, bu kitlelerde adaletin hiç olmadığı ve hiç uygulanmadığı algısının yaratılması söz konusudur. Bu algının yaygınlaşmasının adalete olan güveni ciddi anlamda aşındırabileceğinden dolayı, herkesin kendi adaletini kendi uygulama durumunun oluşması riski mevcuttur.

Bu denli bir mücadelede bulunulmasının nedenini, kadın örgütlerinin, ‘yargı mensuplarının kadın davalıların eylemlerinin sosyal bağlamını reddettiği’ kanaatinde olmalarına bağlayan Maguigant (1991: 379), bu konuda yapılan bir araştırmada, kadınların sahip oldukları bu kanaatin yanlış olduğuna yönelik veriler elde edildiğini söylemektedir. Sahip oldukları bu kanaat, kadınları farklı mücadelelere sevk edebilmektedir. Örneğin Brown ve arkadaşları (2012: 248) cinsel ve aile içi şiddete maruz kalan kadınlara destek için devletle girdikleri mücadeleden kaynaklı olarak feministlerin, kriminoloji disiplini dışında politik bir proje olan Feminist Victimology (Feminist Kurbanbilim) disiplinini oluşturmaya çalıştıklarını söylemektedir. Victimology bağlamında erkeklerin de kadınlar kadar şiddet mağduru birer ‘kurban’ olduğunu yaptıkları çalışmalarla açığa çıkaran akademisyenlere, feministler tarafından linç girişiminde bulunulmuştur (Houston, 2014: 231). Hatta eski İsveç Meclis üyesi ve Feminist İnisiyatif Sözcüsü Gudrun Schyman gibi bazı feministler, işi erkeklerden ‘erkeklik vergisi’ alınması ve alınan verginin kadına şiddetle mücadelede kullanılması önerisinde bulunmaya kadar vardırırmıştır (Sverigesradio.se, 2004).

Feministlerin mücadelelerini bu noktalara vardırırmaları, kadın mücadelesi açısından da risk taşımaktadır. Şuan kadın mücadelesinin en etkin olarak yürütüldüğü platform sosyal medyadır. Mclean ve Maalsen (2013: 252) sosyal medyanın mümkün kıldığı eylem türünün kişiselleştirilmiş siyaset olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde kişisel eylemler ön plana çıkabilmektedir. Bu kişisel eylemler, Regehr ve Ringrose’un (2018: 358) belirttiği üzere şöhret için mağduriyet yaratma noktasına varabilmektedir. Regehr ve Ringrose, bir cinsel taciz eylemi olarak konumlanan şeyin, şöhrete hızlı sahip olma aracı haline gelebildiğini belirtmektedirler.

Bir diğer risk, etkiye tepki oluşumudur. Yani feminist grupların bazen amacı aşan eylemleri, karşıt gruplarda yani erkeklerde ciddi bir etki yaratabilmektedir. Örneğin Men’s Rights Activism (Erkek Hakları Aktivizmi) gibi grupların oluşmasına neden olabilmektedir ki, bu gruplar aşırılıkçı kişileri de barındırabilmektedir. Bu aşırılıkçılardan bazıları, feministleri Nazilere benzeterek “FemiNaziler” diye tanımlayabilmekte, onlar için ‘ıslah edici tecavüz’ü önerebilmektedir.

Bu noktada feminist hareketin eylemlerini ve genel stratejisini yeniden değerlendirmesi ve yıkıcı ve kontrolsüz güç olarak kullandıkları sosyal medyayı daha kontrollü olarak kullanması, ceza hukukuna ve ceza mahkemelerine müdahaleyi kadın eksenli değil, adalet eksenli olarak yapmayı düşünmesi gerekmektedir.

8 KAYNAKLAR

- Arslan, N. (2020). Ceza Muhakemesinde Sosyal Medyanın Etkisi. *Dicle Üniversitesi Adalet Meslek Okulu Dicle Adalet Dergisi*, 4(1), 53–75.
- Baer, H. (2016). Redoing feminism: Digital activism, body politics, and neoliberalism. *Feminist Media Studies*, 16(1), 17–34. <https://doi.org/10.1080/14680777.2015.1093070>
- Baumgardner, J. (2011). *Is There a Fourth Wave? Does It Matter?* Feminist.Com. <https://www.feminist.com/resources/artsspeech/genwom/baumgardner2011.html>

- Bennett, J. (2014). *Behold the Power of #Hashtag Feminism*. TIME Magazine. <https://time.com/3319081/whyistayed-hashtag-feminism-activism/>
- Brown, D., Carrington, K., Hannah- Moffat, K., & Phoenix, J. (2012). Pat Carlen, A Criminological Imagination: Essays on Justice, Punishment and Discourse. *Punishment & Society*, 14(2), 247–261. <https://doi.org/10.1177/1462474512437502>
- Buss, D. (2011). Performing legal order: Some feminist thoughts on international criminal law. *International Criminal Law Review*, 11(3), 409–423. <https://doi.org/10.1163/157181211X576339>
- Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 2 Kimliğin Gücü*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Daly, K., & Stubbs, J. (2013). Feminist theory, feminist and anti-racist politics, and restorative justice. *Handbook of Restorative Justice, May 2014*, 149–170. <https://doi.org/10.4324/9781843926191-17>
- Eslen-Ziya, H. (2013). Social media and Turkish feminism: New resources for social activism. In *Feminist Media Studies* (Vol. 13, Issue 5, pp. 860–870). Taylor & Francis. <https://doi.org/10.1080/14680777.2013.838369>
- Everett, A. (2004). On Cyberfeminism and Cyberwomanism: High- Tech Mediations of Feminism's Discontents. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(1), 1278–1286. <https://www.jstor.org/stable/10.1086/422235>
- Fotopoulou, A. (2016). Digital and networked by default? Women's organisations and the social imaginary of networked feminism. *New Media and Society*, 18(6), 989–1005. <https://doi.org/10.1177/1461444814552264>
- Greer, C., & McLaughlin, E. (2017). 11. News power, crime and media justice. *The Oxford Handbook of Criminology*, 6, 260–283. <https://doi.org/10.1093/oxhb/9780198719441.003.0012>
- Houston, C. (2014). How Feminist theory became criminal law - domestic violence. *Michigan Journal of Gender & Law*, 21(2), 217–272. <https://repository.law.umich.edu/mjgl/vol21/iss2/1%0AThis>
- Kaba, M., Smith, A., Adelman, L., & Gay, R. (2014). *Where Twitter and Feminism Meet*. The Nation Magazine. <https://www.thenation.com/article/archive/where-twitter-and-feminism-meet/>
- Karasar, N. (2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Keller, J., Mendes, K., & Ringrose, J. (2018). Speaking 'unspeakable things': documenting digital feminist responses to rape culture. *Journal of Gender Studies*, 27(1), 22–36. <https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1211511>
- Kingston Mann, L. (2014). What Can Feminism Learn from New Media? *Communication and Critical/ Cultural Studies*, 11(3), 293–297. <https://doi.org/10.1080/14791420.2014.926244>
- Locke, A., Lawthom, R., & Lyons, A. (2018). Social media platforms as complex and contradictory spaces for feminisms: Visibility, opportunity, power, resistance and activism. *Feminism and Psychology*, 28(1), 3–10. <https://doi.org/10.1177/0959353517753973>
- Looft, R. (2017). #Girlgaze: Photography, Fourth Wave Feminism, and Social Media Advocacy. *Continuum*, 31(6), 892–902. <https://doi.org/10.1080/10304312.2017.1370539>
- Maguigant, H. (1991). Battered Women And Self-Defense: Myths And Misconceptions in Current Reform Proposals. *University of Pennsylvania Law Review*, 140(2), 379–486.

- Mclean, J., & Maalsen, S. (2013). Destroying the joint and dying of shame? A geography of revitalised feminism in social media and beyond. *Geographical Research*, 51(3), 243–256. <https://doi.org/10.1111/1745-5871.12023>
- Nourse, V. (2000). The " normal " successes and failures of feminism and the criminal law. *Georgetown Public Law and Legal Theory Research*, 13(3), 951–978. <https://www.jstor.org/stable/1229290>
- Powell, A. (2015). Seeking rape justice: Formal and informal responses to sexual violence through technosocial counter-publics. *Theoretical Criminology*, 19(4), 571–588. <https://doi.org/10.1177/1362480615576271>
- Rampton, M. (2008). Four Waves of Feminism. *Pacific Magazine*, 25, 1–4. <https://www.pacificu.edu/about/media/four-waves-feminism>
- Regehr, K., & Ringrose, J. (2018). Celebrity Victims and Wimpy Snowflakes: Using Personal Narratives to Challenge Digitally Mediated Rape Culture. In J. R. VICKERY & T. EVERBACH (Eds.), *Mediating Misogyny* (Issue March, pp. 353–369). Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-72917-6>
- Schulhofert, S. J. (1995). The Feminist Challenge in Criminal Law. *He University of Pennsylvania Law Review*, 143, 2151–2208. https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3583&context=penn_law_review
- Shah, V., Sivitanides, M., & Mehta, M. (2013). The era of digital activism. *International Journal of Information Technology, Communications and Convergence*, 2(4), 295. <https://doi.org/10.1504/ijitcc.2013.059409>
- Sverigesradio.se. (2004). *Man tax proposed*. <https://sverigesradio.se/artikel/482197>
- Thorpe, H., Toffoletti, K., & Bruce, T. (2017). Sportswomen and Social Media: Bringing Third-Wave, Postfeminism and Neoliberal Feminism into Conversation. *Journal of Sport and Social Issues*, 41(5), 359–383. <https://doi.org/10.1177/019372350603000408>
- Ulukaya, C. (2020). *Kamuoyunun mahkemesi: Sosyal medya yargılaması, adaletin hem başladığı hem bittiği yer*. *Journo Dergisi*. <https://journos.com.tr/sosyal-medya-yargilamasi-adalet>
- Willem, C., & Tortajada, I. (2021). Gender, voice and online space: Expressions of feminism on social media in Spain. *Media and Communication*, 9(2), 62–71. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i2.3851>

الاقتصاد في عهد صلاح الدين الأيوبي

SELAHADDİN EYYÛBÎ DÖNEMİNDE İKTİSAT

ECONOMY IN THE ERA OF SALAH AD-DIN

الملخص:

تناول البحث الحالي النشاط الاقتصادي في عهد صلاح الدين الأيوبي من الناحية التجارية والصناعية والزراعية، والموارد المالية ونفقات الدولة الأيوبية. وأظهرت نتائج الدراسة أن اقتصاد الدولة الأيوبية تمتع بالاستقرار والازدهار. حيث اهتم صلاح الدين الأيوبي بالتجارة الداخلية، وعمل على تأمين التسهيلات اللازمة للتجار وتوفير الأمن والحماية لهم ولأموالهم، واهتم بضبط الأسواق ومراقبتها، واهتم أيضاً بالتجارة الخارجية وعقد المعاهدات التجارية مع أهم المدن الأوروبية. وعلى الصعيد الزراعي، فقد تم تشجيع الزراعة والاعتناء بوسائل الري، وحماية الفلاحين من ظلم الاقطاعيين. وأما على مستوى الصناعة، فقد تميز العصر الأيوبي بالازدهار الصناعي وتنوع الصناعات والحرف. وأما موارد الدولة الأيوبية، فقد كانت متنوعة ومن أهم مصادرها الزكاة والخراج والضرائب التجارية. وعمل صلاح الدين على إلغاء كافة الضرائب غير الشرعية التي كانت مفروضة في البلاد التي دخلها. ووجه صلاح الدين معظم موارد الدولة إلى الإنفاق على المؤسسات التعليمية كالمدارس والمساجد والخوانق. وتم أيضاً الاهتمام بالعلوم الطبية والإنفاق على البيمارستانات. وتم تخصيص مبالغ كبيرة للجيش وبناء التحصينات وتعمير الأسطول.

الكلمات المفتاحية: اقتصاد، صلاح الدين الأيوبي، التجارة، الزراعة، الصناعة، الموارد المالية والنفقات.

Öz

Bu çalışmanın amacı, Selahaddin Eyyûbî döneminde devletin mali kaynakları ve harcamaları ile iktisadi (ticari, zirai, sanayi) faaliyetlerinin incelenmesidir. Selahaddin Eyyûbî, iç ticaretle ilgilenerek tüccarların ihtiyaç duyduğu imkanları ve mallarının güvenliğini sağlamanın yanı sıra, pazarların izlenmesi ve kontrol edilmesine katkıda bulunmuştur. Dahası dış ticaret ile ilgilenerek önemli Avrupa şehirleri ile ticaret anlaşmaları yapmıştır. Ziraat alanında, zirâî faaliyetlere ve sulama yöntemlerine özen gösterilmiştir. Ayrıca çiftçiler derebeylerin adaletsizliğinden korunmuştur. Sınai alanında, Selahaddin Eyyûbî dönemi sanayi refahı ve çeşitli sanayi ve el sanatları ile ön plana çıkmıştır. Selahaddin Eyyûbî döneminde devletin mali kaynaklarının başında zekât, haraç, ticari vergiler ve diğer kaynaklar gelmektedir. Selahaddin Eyyûbî fethedilen şehirlerde uygulanmakta olan İslâm hukukuna aykırı vergileri kaldırmıştır. Devletin mali kaynaklarını eğitim kurumları (okullar, camiler, tekkeler, zaviyeler), bimaristanlar, ordu, tahkimat ve filo gibi alanlara tahsis etmiştir. Sonuç olarak, Eyyûbî devleti ekonomisinin istikrarlı ve müreffeh olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelime: İktisat, Selahaddin Eyyûbî, Ticaret, Ziraat, Sanayi, Mali Kaynaklar ve Harcamalar.

Jel Kodları: B3, B30.

Abstract

* Dr., Dicle Üniversitesi, SBE, İşletme ABD, ismailkalash2@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0674-0136

The aim of this study is to examine the financial resources and expenditures, and the economic (commercial, agricultural, industrial) activities of Ayyubid state. The results of the study showed that the economy of Ayyubid state was stable and prosperous. Salahaddin had interested in domestic trade, and contributed to the monitoring and control of the markets, and provided the security and safety to traders and their goods and funds. He also interested in the foreign trade and engaged in trade agreements with major European cities. At agricultural level, the agricultural activities and irrigation systems had been supported. In addition, farmers had been protected from feudal injustice. At the industry level, the Salahaddin era was characterized by industrial welfare, and the industrial and crafts diversity. The financial resources of Ayyubid state were zakat, tribute, commercial taxes and other sources. Saladin abolished the taxes, that are against Islamic law, in the conquered cities. The financial resources of the state had been allocated to build educational institutions (schools, mosques, Dervish convents), hospitals, army, fortifications and fleet.

Key Words: Economy, Salahaddin, Trade, Agriculture, Industry, Financial Resources and Expenditures.

Jel Codes: B3, B30.

المقدمة

يتناول هذا البحث النشاط الاقتصادي في زمن صلاح الدين الأيوبي، حيث شهد العالم الإسلامي النمو والازدهار الاقتصادي على مستوى التجارة والزراعة والصناعة، مما يدل على أن صلاح الدين الأيوبي لم يكن رجل عسكري فقط، وإنما كان بالدرجة الأولى رجل دولة استطاع توحيد الأمة الإسلامية، ووضع لها الأسس المتينة على المستوى الاقتصادي والاجتماعي والعلمي والعسكري، والذي بدوره ساهم إلى حد كبير في تحقيق الانتصارات وفتح البلدان، ومواجهة العدوان الصليبي وكسر شوكته وتحرير بيت المقدس.

وتأتي أهمية هذا البحث كونه يتناول حقبة تاريخية مهمة في العالم الإسلامي، سبقها حالة من التشتت والانقسام والصراعات الداخلية من جهة، والعدوان الصليبي من جهة أخرى. وبالرغم من كل هذه الظروف الصعبة استطاع صلاح الدين الأيوبي توحيد الجهود ومتابعة مسيرة السلجوقيين والزنكيين، وبناء دولة قوية موحدة، وتأسيس قوة عسكرية ضاربة يدعمها اقتصاد مستقر ومزدهر. لقد تم الاعتماد في هذا البحث على المنهج التاريخي والوصفي، والمصادر التاريخية والمؤلفات والأبحاث المرتبطة بالموضوع لتحقيق أهداف الدراسة، والمتمثلة في بيان الأنشطة الاقتصادية من الناحية التجارية والصناعية والزراعية، والموارد المالية ونفقات الدولة الأيوبية.

تم تقسيم بقية هذه الدراسة على الشكل التالي: القسم الثاني يعرض النشاط التجاري والمراكز التجارية والأسواق والتجارة الخارجية. القسم الثالث يتناول الأنشطة والمحاصيل الزراعية ونظام الاقطاع في الدولة الأيوبية. القسم الرابع يعرض النشاط الصناعي والحرفي وأنواع الصناعات ومراكز الصناعة في العصر الأيوبي. القسم الخامس يبين إيرادات الدولة الأيوبية، وأوجه الإنفاق المتمثلة في التعليم والصحة والعمران والجيش والتحصينات. وتم أيضاً التعريف بالنقود الأيوبية والمشاكل النقدية التي واجهتها الدولة الأيوبية. وتنتهي الدراسة بخاتمة تعرض أهم النتائج المستخلصة.

1- النشاط التجاري

1-1- المراكز التجارية

ساهمت الوحدة بين بلاد الشام ومصر في عهد الدولة الزنكية في تنشيط التجارة. وزاد حجم العمليات التجارية وتوفر الأمن في المنطقة بعد أن استعاد صلاح الدين الأيوبي حصني الكرك والشوبك من سيطرة الصليبيين.¹ وقد أدى انضمام بلاد الشام والحجاز وغيرها من الأقاليم إلى الدولة الأيوبية إلى زيادة المبادلات التجارية بين هذه الأقاليم.² هذا وإن طرق المواصلات قد توسعت بهدف نمو التجارة وتسهيل نقل البضائع من منطقة إلى أخرى وهذه الطرق هي، أولاً: طريق الرقة، بالس ومنها تُحمل السلع والبضائع التجارية الواردة من مصر والشام إلى بغداد، ويبدأ الطريق الثاني ببغداد ماراً بمدينة تكريت، فالموصل، ثم نصيبين، سنجار، دارا، ماردين، دنيسر، رأس العين، حران، بزاعة، حلب، قنسرين، حماه، حمص ثم ينتهي بدمشق، وربط القسم الشمالي من الشام بمصر، طريقاً ثالثاً يبدأ بالكرك ماراً بغزة ومنتهاً بمصر.³

لقد شكلت التجارة عصب الحياة الاقتصادية لمصر في العصر الأيوبي، حيث كانت مصر مركزاً مهماً لتجارة العبور بين الشرق والغرب بفضل موقعها الجغرافي المتميز من خلال إشرافها على موانئ البحر الأحمر واتصالها بالبحر المتوسط.⁴ وكانت القاهرة من المراكز التجارية المهمة بين البحر المتوسط الذي تقع عليه الإسكندرية ودمياط، والبحر الأحمر الذي تقع عليه عيذاب والسويس.⁵ وازدهرت القاهرة نتيجة توافد التجار الأجانب عليها، وساهمت الدولة في توفير احتياجات التجار من الخدمات والحماية والأمن.⁶ وكانت القاهرة أيضاً نقطة انطلاق قافلة الحج المصري، ومحطة تجارية في طريق قافلة الحج المغربي، وأصبحت القاهرة مركز تجمع السلع وتوزيعها،⁷ حيث تُصدر العديد من المنتجات إلى الشام مثل الأنطاع⁸ المستحسنة وحقائب الجلد ومصنوعات أخرى. وأما على مستوى الصادرات الزراعية فقد كان قصب السكر من أهم المواد الغذائية التي كانت تُصدر من مصر إلى الحجاز والشام، حيث لعب الازدهار الزراعي في مصر دوراً مهماً في تشكيل الفوائض الغذائية وتصديرها.⁹

وأما دمشق، فقد ازدهرت فيها الحياة الاقتصادية في العصر الأيوبي نتيجة مجاورتها للدولة اللاتينية التي تأسست في فلسطين عقب الحرب الصليبية الأولى، حيث ترسخت العلاقات التجارية بين هذه الدولة ودمشق لاسيما في أيام الهدنة والسلام. وكانت دمشق من المراكز الاقتصادية المهمة في الشرق، بوقوعها على طريق القوافل الآتية من الهند وفارس والعراق، تحمل بضائع هذه الأقطار إلى الثغور الشامية التي غصت بتجار البندقية وبيزوه وجنوه ومرافئ فرنسا الجنوبية.¹⁰ لقد ساهمت الدولة الأيوبية في تنشيط الحركة التجارية في بلاد الشام من خلال توفير الأمن والحماية للتجار وأموالهم، وتأمين سهولة الانتقال من مكان لآخر. وساهم أيضاً الازدهار الصناعي وازدهار الأسواق في تنشيط التجارة في بلاد الشام.¹¹

لقد كانت مكة المكرمة والمدينة المنورة والطائف من أهم المراكز التجارية في الحجاز في العصر الأيوبي. حيث شكلت مكة المكرمة محطة تجارية مهمة للقوافل القادمة إليها من اليمن قاصدة الشام أو العكس. ومن العوامل الأخرى التي ساهمت بشكل كبير في

¹ - سهيل زكار - أمينة بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق من السلاجقة حتى سقوط بغداد (دمشق: جامعة دمشق، 1998)، 292.

² - عدنان محمد فايز الحارثي، عمران القاهرة وخطتها في عهد صلاح الدين الأيوبي (القاهرة: مكتبة زهراء الشرق، 1999)، 219.

³ - أحمد عبد العزيز محمود، إبحاف بحق المجاهد صلاح الدين الأيوبي رجل عصره (أربيل: مكتب التفسير للنشر والاعلام، 2010)، 260.

⁴ - فوزي خالد علي الطواهي، الحياة الاقتصادية في مصر في العصر الأيوبي: 567-648 هـ / 1171-1250 م (عمان: الجامعة الأردنية، رسالة دكتوراه، 2008)، 135.

⁵ - الطواهي، الحياة الاقتصادية، 157.

⁶ - محمود، إبحاف بحق المجاهد صلاح الدين الأيوبي، 260.

⁷ - الطواهي، الحياة الاقتصادية، 157.

⁸ - الأنطاع: جمع نطع وهو البساط من الجلد. الحارثي، عمران القاهرة وخطتها، 219.

⁹ - الحارثي، عمران القاهرة وخطتها، 219.

¹⁰ - محمد ياسين الحموي، دمشق في العصر الأيوبي (دمشق: مكتبة النشر العربي، 1946)، 41.

¹¹ - أمين أبو دمة، الحياة الاقتصادية في بلاد الشام في العصر الأيوبي (دمشق: جامعة دمشق، رسالة ماجستير، 1988)، 180.

الازدهار التجاري في مكة المكرمة هو حركة البيع والشراء في موسم الحج، وقربها من ميناء جدة الواقعة على ساحل البحر الأحمر، والقوافل التجارية القادمة من اليمن والشام.¹²

وأما اليمن، فقد حرص الأيوبيون على تنشيط الحركة التجارية وزيادة التبادل التجاري بين المناطق اليمنية من خلال توفير الأمن في معظم مناطق اليمن وحماية طرق الحجاج والتجار. واهتمت الدولة الأيوبية بشكل خاص بالموانئ اليمنية وخاصة ميناء عدن باعتباره من المصادر المهمة لموارد الدولة، حيث اهتموا بتحصينه وإنشاء الأسواق والخانات فيه.¹³

2-1- الأسواق

كانت الأسواق الأيوبية زاخرة بمختلف السلع والبضائع، ولعبت دوراً مهماً في تنشيط التجارة الداخلية والخارجية. وكانت هذه الأسواق تُبنى بشكل يسهل فيها العمل في النهار والحماية في الليل بأن جعلت أبوابها عريضة مصفحة بالحديد وزودت بسلسلة من المناور لتمدها بالشمس والهواء. أما الدكاكين فكان بعضها ذات أبواب خشبية تغلق بواسطة الحبال وبطرق تقليدية.¹⁴ وتميزت الأسواق بطابع التخصص، بحيث يُجعل لأهل كل صنعة سوقاً يختص بهم، وتعرف صناعتهم.¹⁵

وقد ازدهرت وتوسعت أسواق القاهرة في العصر الأيوبي وبرزت أسواق جديدة للسلاح والملابس والأطعمة وغير ذلك. ومن أهم المتغيرات التي طرأت على أسواق القاهرة في ذلك العصر هو تخصص الأسواق ببيع سلع محددة،¹⁶ مثل سوق المرشحين (لتجهيز الإبل)، وسوق الوزاين والدجاجين (لبيع الإوز والدجاج والعصافير)، وسوق الشماعين (لبيع الشمع)، وسوق البزازين (لبيع الأقمشة)، وسوق الحصريين (لبيع الحصير)، وسوق الصناديقين (لبيع الخُلي)، وسوق الكعكيين (لصناعة الحلوى والكعك)، وسوق الورق وغيرها من الأسواق،¹⁷ ووجدت أيضاً أسواق أخرى في مدن مصر مثل الإسكندرية والحيزة وقوص وتنبس.¹⁸ وقد ذكر شيخ المؤرخين المقرئ عن أسواق مصر والقاهرة وقال "وقد كان بمدينة مصر والقاهرة وظواهرها من الأسواق شيء كثير جداً قد باد أكثرها وكفاك دليلاً على كثرة عددها أن الذي خرب من الأسواق فيما بين أراضي اللوق إلى باب البحر بالمقس اثنان وخمسون سوقاً أدركناها عامرة فيها ما يبلغ حوانيته نحو الستين حانوتاً وهذه الخطة من جملة ظاهر القاهرة الغربي فكيف ببقية الجهات الثلاث مع القاهرة ومصر".¹⁹

وأما أسواق دمشق فكانت أيضاً متخصصة وحافلة بكافة أنواع السلع والبضائع.²⁰ ومن هذه الأسواق: سوق الذهب وسوق الصاغة وسوق النحاسين وسوق الوراقين وسوق السلاح وسوق النجارين وسوق الخيل،²¹ وسوق السراجين وسوق الغنم وسوق الفاكهة وسوق القمح وغيرها.²² وذكر الرحالة ابن جبير أسواق دمشق في رحلته زمن صلاح الدين الأيوبي وقال "وأسواق هذه البلدة

¹² - عائشة عبد الله عمر باقاسي، بلاد الحجاز في العصر الأيوبي (جدة: جامعة الملك عبد العزيز، رسالة ماجستير، 1980)، 81.

¹³ - فاروق أحمد حيدر، "المؤسسات التعليمية في عهد الدولة الأيوبية في اليمن"، مجلة الدراسات الاجتماعية 16 (2003)، 56.

¹⁴ - أبو دمع، الحياة الاقتصادية، 189.

¹⁵ - عبد الرحمن بن نصر الشيزري، نهاية الرتبة في طلب الحسبة (القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، 1946)، 11.

¹⁶ - الحارثي، عمران القاهرة وخطتها، 327.

¹⁷ - الشيخ الأمين محمد عوض الله، أسواق القاهرة منذ العصر الفاطمي حتى نهاية عصر المماليك (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2014)، 33-38.

¹⁸ - أزهار غازي مطر، الحياة الاجتماعية والاقتصادية في مصر في ظل الدولة الأيوبية: 567-648 هـ/1171-1250 م (بغداد: جامعة بغداد، رسالة دكتوراه، 2013)، 36-38.

¹⁹ - تقي الدين أبي العباس أحمد بن علي المقرئ، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار (بيروت: دار صادر، د.ت)، 94/2.

²⁰ - زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 308.

²¹ - ناصر محمد علي الحازمي، الحياة العلمية في دمشق في العصر الأيوبي: 569-659 هـ/1173-1260 م (مكتبة جامعة أم القرى، رسالة ماجستير، 1421هـ)، 39.

²² - علي بن الحسن بن عبد الله الشافعي المعروف بابن عساكر، تاريخ مدينة دمشق (بيروت: دار الفكر، 1995)، 290/2، 310، 355، 362.

من أحفل أسواق البلاد وأحسنها انتظاماً وأبدعها وضعاً. ولها أيضاً سوق يعرف بالسوق الكبير يتصل من باب الجابية إلى باب شرقي".²³ ووصف المقدسي أسواق دمشق وقال "أكثر أسواقها مغطاة ولهم سوق على طول البلد مكشوف حسن، وهو بلد قد خرقتة الأنهار، وكثرت به الثمار، مع رخص الأسعار".²⁴ وأما حلب فقد تميزت بموقعها الجغرافي بين مجموعة من المدن المهمة، وبرزت كأحد المراكز التجارية الرئيسية التي يفد إليها أهالي المناطق المجاورة وشكلت لؤلؤة المناطق الشمالية ومركزاً رئيسياً للأسواق التجارية في المنطقة. وتميزت أسواق حلب بالتخصص في سلع محددة.²⁵ مثل سوق الابرية (لأشغال الإبرة)، وسوق البز (القماش)، وسوق الخشابين، وسوق الخيل، وسوق السلاح، وسوق الصياغ (لصنع الحلبي)، وسوق العطر، وسوق العطارين (تباع فيه أنواع العطور والصابون المطيب والنباتات الطبية الرائحة وأنواع التوابل)، وسوق النطاعين وغيرها من الأسواق.²⁶ وذكر ابن جببر أسواق حلب في رحلته وقال "وأما البلد فموضوعه ضخم جداً، فحيل التركيب، بديع الحسن، أسواقها متصلة الانتظام مستطيلة، تخرج من سماط²⁷ صنعة إلى سماط صنعة أخرى إلى أن تفرغ من جميع الصناعات المدنية، وكلها مسقف بالخشب، فسكانها في ظلال وارفة. فكل سوق منها تقيد الأبصار حسناً وتستوقف المستوفز²⁸ تعجباً".²⁹ ووصف لنا العالم والإمام زكريا بن محمد القزويني سوق الزجاج في حلب وقال "ومن عجائبها سوق الزجاج، فإن الإنسان إذا اجتاز بها لا يريد أن يفارقها، لكثرة ما يرى فيها من الطرائف العجيبة والآلات اللطيفة تحمل إلى سائر البلاد للتحف والهدايا".³⁰ وإلى جانب الأسواق الكبيرة، انتشرت في حلب أيضاً السويقات، والسويقة تصغير للسوق، وهذه السويقات تخدم أصحاب الحارات وساكني المحلات المختلفة في المدينة.³¹

لقد ارتبطت بالأسواق منشآت أخرى مثل الفنادق والخانات والقيسيات بهدف خدمة التجار وتسهيل عملهم وتجارتهم. وكان الفندق عبارة عن نُزل يتألف من عدة طوابق، يتضمن الطابق الأرضي الدكاكين والمخازن التي تطل على فناء كبير لتعبئة وتفريغ البضائع، وأما الطوابق العليا فقد خُصصت لإقامة التجار.³² وأما الخان،³³ فهو عبارة عن مبنى كبير يتضمن حوانيت ومخازن للبضائع بالإضافة إلى فناء كبير يُستخدم كمأوى للتجار. وبُنيت بعض الخانات لأهداف خيرية، كإيواء أبناء السبيل والمسافرين بدون أجر.³⁴ وقد بنى صلاح الدين الأيوبي الخانات في الأماكن المعزولة والبعيدة عن المدن، وعلى الطرق الموصلة بين المدن بهدف خدمة التجار والمسافرين. وذكر ابن جببر في رحلته بعض هذه الخانات على الطريق بين حمص ودمشق مثل الخان الموجود في قرية القارة، وخان آخر يُسمى بـ "خان السلطان" وهو خان بناه صلاح الدين.³⁵ وأما القياسر، فهي تشبه الفنادق والخانات ولكنها أكبر، حيث وصفها ابن

²³- أبو الحسن محمد بن أحمد بن جببر، رحلة ابن جببر (بيروت: دار صادر، د.ت)، 261.

²⁴- شمس الدين أبي عبد الله محمد المقدسي، أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم (لندن: مطبعة بريل، 1906)، 156.

²⁵- منصور محمد عبد الرزاق، الحمامات العامة بمدينة حلب منذ بداية العصر الأيوبي وحتى نهاية العصر العثماني: دراسة أثرية مقارنة (القاهرة: المكتب العربي للمعارف، 2014)، 38.

²⁶- خير الدين الأسدي، أحياء حلب وأسواقها، تج. عبد الفتاح رواس قلعه جي (دمشق: منشورات وزارة الثقافة والإرشاد القومي، 1984)، 220-241.

²⁷- السماط: الصف. وشي ببسط ليوضع عليه الطعام. وجانب الطريق. ابن جببر، رحلة ابن جببر، 226.

²⁸- المستوفز: المتهيء للوثوب. ابن جببر، رحلة ابن جببر، 227.

²⁹- ابن جببر، رحلة ابن جببر، 226.

³⁰- زكريا بن محمد بن محمود القزويني، آثار البلاد وأخبار العباد (بيروت: دار صادر، د.ت)، 183.

³¹- عبد الرزاق، الحمامات العامة بمدينة حلب، 39.

³²- زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 307.

³³- الخان هي كلمة فارسية الأصل بمعنى منزل مؤثث أو نُزل مفروش مهيأ للطعام والشراب والنوم، وهو أيضاً دكان أو حانوت كبير للتجار. والخان في العمارة الإسلامية من أنواع العمائر التجارية التي بُنيت لتكون مكاناً يقصده التجار للاستراحة وبيع ما يحملونه من سلع. انظر: غزوان مصطفى ياغي، المعالم الأثرية للحضارة الإسلامية في سورية (الرباط: منشورات المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة، 2011)، 128.

³⁴- المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 93/2.

³⁵- محمد سهيل طقوش، تاريخ الأيوبيين في مصر وبلاد الشام وإقليم الجزيرة (بيروت: دار النفائس، 2008)، 21؛ ابن جببر، رحلة ابن جببر، 233.

جبير وقال "كانها الخان العظيم، تتغلق عليها أبواب الحديد، وتطيف بها دكاكين وبيوت، بعضها على بعض"³⁶ وهي عبارة عن مجموعة من المباني تتضمن دكاكين ومخازن وأحياناً مساكن وأروقة.³⁷ وذكر ابن جبير قياس حلب في رحلته وقال "وأما قياساريتها فحديقة بستان نظافةً وجمالاً، مُطيفة بالجامع المكرّم، لا يتشوق الجالس فيها مرأى سواها ولو كان من المرابي الرياضية. وأكثر حوائثها خزائن من الخشب البديع الصنعة، قد اتصل السماط خزائناً واحدة وتخللتها شُرَف خشبية بديعة النقش وتفتحت كلها حوائث، فجاء منظرها أجمل منظر. وكلّ سماط منها بباب من أبواب الجامع المكرّم"³⁸ وأما قياسر دمشق فقد وصفها ابن جبير كما يلي "وهي مرتفعات كأنها الفنادق منقّعة كلّها بأبواب حديد كأنها أبواب القصور، وكل قياسارية منفردة بضبتها"³⁹ وأغلقها الجديدة"⁴⁰.

لقد كانت الأسواق في زمن الأيوبيين مُراقبة ومضبوطة بواسطة المحتسب الذي يعمل على النظر في الأسواق والطرق والأسعار ومنع عمليات الغش والتدليس. وقد ذكر عبد الرحمن بن نصر الشيزري في ذلك "ينبغي أن تكون الأسواق في الارتفاع والاتساع على ما وضعه الروم قديماً، ويكون من جانبي السوق إفريزان يمشي عليهما الناس في زمن الشتاء، إذا لم يكن السوق مبلطاً. ولا يجوز لأحد من السوق إخراج مصطبة دكانه عن سمت أركان السقائف إلى الممر الأصلي، لأنه عدوان على المارة، يجب على المحتسب إزالته والمنع من فعله، لما في ذلك من لحوق الضرر بالناس. ويجعل لأهل كل صنعة منهم سوقاً يختص بهم، وتعرف صناعتهم فيه. ومن كانت صناعته تحتاج إلى وقود نار، كالخباز والطباخ والحداد، فالمستحب أن يبعد حوائثهم عن العطارين والبزازين، لعدم المجانسة بينهم وحصول الأضرار"⁴¹. وأما فيما يتعلق بالأسعار والغش والتدليس والاحتكار فقد ذكر الشيزري "ولما لم تدخل الإحاطة بأفعال السوق تحت وسع المحتسب، جاز له أن يجعل لأهل كل صنعة عريفاً من صالح أهلها، خبيراً بصناعتهم، بصيراً بغيوشهم وتدليساتهم، مشهوراً بالثقة والأمانة، يكون مشرفاً على أحوالهم، ويطلعهم بأخبارهم، وما يجلب إلى سوقهم من السلع والبضائع، وما تستقر عليه من الأسعار، وغير ذلك من الأسباب التي يلزم المحتسب معرفتها. وإذا رأى المحتسب أحداً قد احتكر الطعام من سائر الأوقات، وهو أن يشتري ذلك في وقت الرخاء، ويتربص به الغلاء، فيزداد ثمنه، ألزمه بيعة إجباراً"⁴².

1-3- التجارة الخارجية

لقد اهتمت الدولة الأيوبية في عهد صلاح الدين بالتجارة الخارجية، وأقامت العلاقات التجارية مع المدن الأوروبية مثل البندقية وجنوا وبيزا.⁴³ ففي عام 1173 م وافق صلاح الدين على توقيع معاهدة تجارية مع البيزيين في الإسكندرية تكفل لهم امتلاك فندق وحمام وكنيسة وتمتعهم بحرية العبادة، وتم إعفاء واردات الذهب والفضة من الضرائب، وتم تشجيع استيراد المنتجات الغربية إلى مصر، وبخاصة الحديد والخشب والقار. وعلى غرار بيزا استمرت جنوا والبندقية تزاو لان تجارتهما مع مصر في عهد صلاح الدين.⁴⁴ وكانت سفن البندقية في القرن الثاني عشر تقوم بالرحلات التجارية إلى مصر، تحمل إليها الرقيق والحديد والخشب وأدوات القتال، وتنقل منها التوابل الهندية والحري الصيني والسلع المصرية.⁴⁵ وازدهر التبادل التجاري أيضاً بعد عقد الصلح المشهور ب-

³⁶- ابن جبير، رحلة ابن جبير، 210.

³⁷- زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 308.

³⁸- ابن جبير، رحلة ابن جبير، 227.

³⁹- الضبة: حديدة عريضة يقفل بها الباب. ابن جبير، رحلة ابن جبير، 261.

⁴⁰- ابن جبير، رحلة ابن جبير، 261.

⁴¹- الشيزري، نهاية الرتبة، 11.

⁴²- الشيزري، نهاية الرتبة، 12.

⁴³- الحارثي، عمران القاهرة وخطتها، 220.

⁴⁴- ف. هايد، تاريخ التجارة في الشرق الأدنى في العصور الوسطى، تر. أحمد رضا محمد رضا (الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1991)، 47/2.

⁴⁵- عادل زيتون، العلاقات الاقتصادية بين الشرق والغرب في العصور الوسطى (دمشق: دار دمشق للطباعة والنشر، 1980)، 190.

"صلح الرملة" عام 588 هـ/1192 م بين المسلمين والصلبيين، حيث ازداد التبادل التجاري بين الطرفين. وكان لمصر أيضاً علاقات تجارية قوية مع الهند والحبشة.⁴⁶

2- الزراعة

1-2- أهمية الزراعة ونظم الري

حظيت الزراعة ووسائل الري بالاهتمام والعناية في عهد صلاح الدين الأيوبي بهدف مواجهة ويلات المجاعات الناتجة عن الحروب.⁴⁷ ولقيت الزراعة تشجيعاً كبيراً من قبل الأمراء الأيوبيين، مما ساعد على ازدهار وتطور النشاط الزراعي.⁴⁸ واهتم صلاح الدين بأنظمة الري من خلال عمارة القناطر والجسور. وكانت الجسور في ذلك العصر على نوعين: جسور سلطانية، تتولى الحكومة بنائها والإنفاق عليها، وهذه الجسور تستفيد منها عموم البلاد. أما النوع الثاني فهو الجسور الخاصة بجهة معينة وتنتفع منها تلك الجهة فقط، ويتولى بنائها أصحاب الاقطاعات والفلاحون.⁴⁹

كان الري في مصر يعتمد بالدرجة الأولى على نهر النيل، وكان يُستخدم أسلوب الري بالحياض، بمعنى تقسيم الأراضي إلى حياض كبيرة تُغمر بمياه الفيضان مدة كافية ثم تصرف تلك المياه لتبذر البذور. وكانت البلاد تبقى تحت رحمة الفيضان، فإذا جاء الفيضان منخفضاً، يقل المحصول وترتفع الأسعار وتنتشر المجاعات والأوبئة.⁵⁰ وأما بلاد الشام والحجاز فقد اعتمدت الزراعة فيها بالدرجة الأولى على مياه الأمطار والأنهار والعيون.⁵¹

2-2- المحاصيل الزراعية والثروة الحيوانية

وأما المحاصيل الزراعية، فقد اشتهرت مصر بالحبوب كالقمح والشعير والعدس والحمص والذرة والبقول، والقطن، وقصب السكر، والخضراوات، والفواكه كالتين والتفاح والبطيخ والخوخ والشمش والموز،⁵² في حين اشتهرت بلاد الشام بالحبوب كالشعير والذرة والأرز والسمسم والجلبان واللوبياء، والخضراوات كالملوخيا والباذنجان واللفت والجزر والقنبط، والفواكه كالتين والعنب والرمان والقراصيا والبرقوق والشمش والخوخ والتوت والتفاح والكمثرى والسفرجل والجوز والبندق والأجاص والزعرور، والزيتون، والحمضيات كالليمون والكباد والنانج.⁵³ وأما بلاد الحجاز، فأهم حاصلاتها الحبوب كالشعير والذرة، والخضراوات كالباذنجان والملوخيا والهندبا والفتاء والفجل، والبصل والثوم، والفواكه كالرطب والعنب والموز والتفاح والسفرجل والليمون.⁵⁴ وأما اليمن، فقد اشتهرت بزراعة الحبوب كالحنطة والشعير والذرة والأرز والسمسم، والفواكه كالعنب والرمان والسفرجل والتفاح والخوخ

⁴⁶ - الحارثي، عمران القاهرة وخطتها، 220.

⁴⁷ - عبد الله ناصح علوان، صلاح الدين الأيوبي بطل حطين ومحرر القدس من الصليبيين (القاهرة: دار السلام، د.ت)، 117.

⁴⁸ - محمد صديق حسن، "سياسة الأيوبيين الزراعية في بلاد الشام"، أدب الرفدين 48 (2007)، 9.

⁴⁹ - المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 101/1؛ سعيد عبد الفتاح عاشور، مصر والشام في عصر الأيوبيين والمماليك (بيروت: دار النهضة العربية للطباعة والنشر، 1972)، 128.

⁵⁰ - عاشور، مصر والشام، 125.

⁵¹ - حسن، سياسة الأيوبيين، ص 6؛ باقاسي، بلاد الحجاز، 101.

⁵² - المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 100/1-103.

⁵³ - أبي العباس أحمد القلقشندي، صبح الأعشى في صناعة الإنشا (القاهرة: دار الكتب المصرية، 1922)، 87-86/4.

⁵⁴ - القلقشندي، صبح الأعشى، 248-247/4.

والتوت والموز والليمون.⁵⁵ وقد اهتم الأيوبيون بزراعة محاصيل جديدة في اليمن، حيث أمر الملك طغتكين بجلب الفواكه والخضراوات من مصر والهند والحجاز والعراق لزرعتها في اليمن، وأمر أيضاً بغرس البساتين بأصناف الأشجار.⁵⁶

وأما الثروة الحيوانية، فكان لها أهمية اقتصادية ودور مهم في الغذاء مثل الماعز والأغنام والأبقار والجمال، ومنها ما كان يستخدم للنقل مثل الخيول والجمال والحمير والبغال.⁵⁷ وتم الاهتمام بالثروة الحيوانية من الناحية الصحية، وحمايتها من الأمراض الفتاكة، حيث تم تخصيص بيمارستان خاصا بها، عرف بـ بيمارستان (الاسطبل)، وخصص له الأطباء البيطريين الأكفاء، وتم تجهيزه باللوازم الطبية لغرض معالجة الحيوانات السقيمة والمصابة في المعارك ضد الصليبيين.⁵⁸

2-3- نظام الإقطاع

الإقطاع هو إعطاء جزء من الأرض وإباحتها لشخص ما، وقد يكون الإقطاع تملكاً أو غير تملك. ⁵⁹ واتبعت الدولة الأيوبية نظام الإقطاع الإداري والحربي. أما الإداري، فهو مخصص لأمراء الأسرة الأيوبية وكبار رجال الدولة، ويجب على الأمير المقطع الالتزام بشروط ديوان الإقطاع، وفي حال عدم الالتزام، يُنتزع منه الإقطاع ويُعطى لغيره.⁶⁰ وأما الحربي، فهو مخصص للجيش، فقد خصص الأيوبيون لجيشهم الإقطاعات،⁶¹ وارتبط الإقطاع الحربي بالخدمات العسكرية التي يقدمها المقطع، حيث يترتب عليه تجهيز وتقديم الجند لجيش السلطان مقابل الإقطاع الذي يحصل عليه، حيث كان الإقطاع بمثابة راتب للقادة والولاة.⁶² وكان صلاح الدين الأيوبي يمنح قاداته بعض المدن التي يفتحها على شكل إقطاع، ومنها على سبيل المثال، عندما فتح مدينة عزاز أقطعها لابن أخيه تقي الدين عمر.⁶³ وتميزت الإقطاعات الأيوبية بخاصية التوريث والطبيعة الانتقالية، ونظراً لتوريث الإقطاعات فقد كان الفرسان يحاربون بشجاعة لأنهم يحمون حقوقهم المطلقة.⁶⁴ وكان على المقطعين الالتزام بتقديم خدمات مالية (مثل ضرائب الزكاة والجزية وغيرها)، وخدمات مدنية، كتوفير الأمن في الإقطاع والاهتمام بالزراعة وصيانة الجسور.⁶⁵ لقد حرصت الدولة الأيوبية على حماية الفلاحين من ظلم الإقطاعيين، فكان التوقيع الخاص بالإقطاع يأمر المقطع بتحقيق العدل والاهتمام بالقضاء، وحماية الإقطاع وإدارته بكفاءة، والالتزام بالنزاهة وعدم تقاضي الرشوة من الناس، والمساهمة في تعميره وتحقيق الأمن والاستقرار.⁶⁶ إن هذه القيود التي تم وضعها على الإقطاعيين ساهمت في حماية الفلاحين من الظلم والعسف، ولعبت دوراً مهماً في الحد من نفوذ وثروة الإقطاعيين.⁶⁷

3- الصناعة

⁵⁵ - الفلقشندي، صبح الأعشى، 16/5.

⁵⁶ - حيدر، "المؤسسات التعليمية"، 55.

⁵⁷ - أبو دعة، الحياة الاقتصادية، 119.

⁵⁸ - محمود، إجحاف بحق المجاهد صلاح الدين الأيوبي، 278.

⁵⁹ - ابن منظور. لسان العرب. 8 / 280-281؛ الفلقشندي، صبح الأعشى، 111/13؛ خالد سليمان حمد بني عبد الرحمن، إدارة بلاد الشام في العصر الأيوبي (عمان: الجامعة الأردنية، رسالة دكتوراه، 1997)، 129.

⁶⁰ - عبد الرحمن، إدارة بلاد الشام، 129.

⁶¹ - أ. آنتور، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للشرق الأوسط في العصور الوسطى، تر. عبد الهادي عبلة (دمشق: دار قتيبة للطباعة والنشر والتوزيع، 1985)، 301.

⁶² - عبد العزيز الدوري، مقدمة في التاريخ الاقتصادي العربي (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2007)، 79.

⁶³ - شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة، كتاب الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، تج. إبراهيم الزبيق (بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، 1997)، 412/2.

⁶⁴ - آنتور، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي، 302.

⁶⁵ - عاشور، مصر والشام، 127.

⁶⁶ - الفلقشندي، صبح الأعشى، 11/33-34؛ 13/144-148؛ عاشور، مصر والشام، 128.

⁶⁷ - عاشور، مصر والشام، 128.

3-1- أنواع الصناعات

لقد تميز العصر الأيوبي بالازدهار الصناعي وتنوع الصناعات والسلع المنتجة لتغطي مجالات واسعة سواء المدني منها أو الحربي. واهتمت الدولة الأيوبية في مصر بالصناعات النسيجية (كالكتانية والصوفية وصناعة الثياب الملونة)، وصناعة الحصر والحبال، والصناعات الجلدية، والصباغة،⁶⁸ والصناعات الغذائية كالسكر،⁶⁹ والحلوى،⁷⁰ والزيوت،⁷¹ وصناعة الصابون،⁷² والصناعات المعدنية كالذهب والفضة والنحاس،⁷³ وصناعة السفن،⁷⁴ وصناعة الأسلحة،⁷⁵ وصناعة الفخار.⁷⁶ وأما بلاد الشام فقد اشتهرت بالصناعات النسيجية (كالمنسوجات الحريرية والقطنية والسجاد)، وصناعة الورق والزجاج،⁷⁷ والدباغة وصناعات الجلود، وتربية دودة الحرير، والنجارة، والصناعات المعدنية (كالذهب والفضة والحديد والفولاذ والنحاس)، وصناعة الأدوات الحربية، والصياغة، والخزف والفخار والصدف والرخام.⁷⁸ وأما عن الصناعات التي كانت موجودة في بلاد الحجاز في العصر الأيوبي فكان أهمها: صناعة الأدوات الزراعية (كالقوس والمحاريث والمنال)، وصناعة الحصر والنجارة والفخار والحلوى وصناعة الخلي (كالخواتم والخلاليل والعقود)، وصناعة الأدوات الحربية (كالدروع والسيوف والنبال).⁷⁹ وأما اليمن، فقد تم إدخال صناعات جديدة إليها في العصر الأيوبي مثل الزجاج والأجر. وقد اشتهرت اليمن بالصناعات الجلدية (كالأحذية والأحزمة)، وصناعة النسيج، وصناعة الأسلحة والعمود والحلويات.⁸⁰

3-2- الصناعات وطوائفهم

لقد حافظ أصحاب الحرف والصناعات في مصر وبلاد الشام في القرنين السادس والسابع الهجريين على التقاليد الموروثة واستمروا بإتباع نفس الأساليب الصناعية التي كانت متبعة في الفترة من القرن الرابع حتى السابع الهجري. وكانت حقوقهم محمية من قبل نقابات ينتظمون فيها، وكان لهذه النقابات نظم وتقاليد يحترمها الجميع وتشرف من خلالها على أعمال الصناعات. وكان تنظيم طوائف الصناعات على الشكل التالي:

- الشيخ: يعتبر الشيخ حاكم الحرفة ورئيس الطائفة، ويتم انتخابه من قبل الأساتذة (المعلمين) من رجال الحرفة.⁸¹
- ثم يأتي بعد الشيخ، المعلم، ثم الصانع، ثم المبتدئ. ويشكل الصناعات العدد الأكبر في كل المهن والكرات. وأما المبتدئ أو الأجير، يعمل لعدة سنين بدون أجر، ويكتفي بتعلم الصنعة من أسناده، ومنهم من يرتب له جُمعِيَّة (أجرة تدفع كل أسبوع) تتناسب مع مهارته.⁸²

⁶⁸ - المقدسي، أحسن التقاسيم، 202-203.

⁶⁹ - القزويني، آثار البلاد، 147.

⁷⁰ - المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 99/2.

⁷¹ - ناصر خسرو علوي، سفرنامه، تر. يحيى الخشاب (الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1993)، 120.

⁷² - أبي عبد الله محمد بن محمد بن عبد الله المعروف بالشريف الإدريسي، نزهة المشتاق في اختراق الأفاق (القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، 2002)، 128.

⁷³ - المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 97/2، 105.

⁷⁴ - أبو شامة، كتاب الروضتين، 449/2.

⁷⁵ - الأسعد بن مماتي، قوانين الدواوين، تح. عزيز سوريال عطية (القاهرة: مكتبة مدبولي، 1991)، 354.

⁷⁶ - علوي، سفرنامه، 119.

⁷⁷ - أشتور، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي، 114، 116-117.

⁷⁸ - محمد كرد علي، خطط الشام، (دمشق: مكتبة النوري، د. ت)، 226-206/4.

⁷⁹ - باقاسي، بلاد الحجاز، 104-105.

⁸⁰ - حيدر، "المؤسسات التعليمية"، 55.

⁸¹ - عبد العزيز صلاح سالم، الفنون الإسلامية في العصر الأيوبي (القاهرة: مركز الكتاب للنشر، 1999)، 54/1.

3-3- مراكز الصناعة في العصر الأيوبي

من أهم المراكز الصناعية في مصر وبلاد الشام في العصر الأيوبي:

- **القاهرة:** كانت القاهرة من المراكز العمرانية المهمة وازدهرت فيها الأسواق والأنشطة الحرفية والصناعية في العصر الأيوبي، مما ساهم في تحفيز التجار والصناع للانتقال إلى القاهرة لممارسة النشاط التجاري والصناعي، والذي بدوره أدى إلى دفع عجلة الازدهار الصناعي في القاهرة وجعلها من أهم المراكز الصناعية. واشتهرت القاهرة بصناعة المنسوجات والسجاد والصبغة، وإنتاج الأخشاب، وراجت فيها صناعة التحف المعدنية.⁸³ وفيها سوق للخراطين يحتوي على حوانيت الخراطين وحوانيت صناعات السكاكين والدوى.⁸⁴ واشتهرت القاهرة أيضاً بصناعة الفخار، وصناعة الورق، وقد سحب هذه الصناعة في مصر فن تجليد الكتب، حيث استخدم الصناع جلود العجول كما استخدموا الحرير والديباج والأطلسي في تجليد المصاحف.⁸⁵ واشتهرت أيضاً بصناعة الأقمشة والملابس وأدوات الزينة والمنتجات الجلدية والمصنوعات العاجية والطرائف، والصناعات الخشبية.⁸⁶

- **الفسطاط:** ساهم الأيوبيون بإعادة إعمار الفسطاط بعد أن حرقها الوزير الفاطمي "شاور" في عام 564 هـ، حيث بدأ أسد الدين شيركوه ومن بعده ابن أخيه صلاح الدين في إعادة الإعمار وإنشاء المباني والأسواق والمصانع. واشتهرت الفسطاط بالصناعات المعدنية كالحديد، وتواجد فيها مسابك النحاس ومسابك الفولاذ، واشتهرت بتصنيع قطع النحاس كالأباريق والمباخر والثريات والأواني المنزلية.⁸⁷ واشتهرت الفسطاط أيضاً بكثرة الطواحين وبصناعة الزجاج والصابون والصناعات الجلدية والصناعات الخشبية. وزخرت أيضاً بالعديد من الصناعات العاملة في الصناعات الحربية، حيث اشتهرت بصناعة الأقواس.⁸⁸ وكانت الفسطاط مركزاً مهماً لصناعة الفخار، والخزف ذي الزخارف المنقوشة والملونة. وانتشرت في الفسطاط حرفة الصباغة.⁸⁹

- **مدينة تنيس ودمياط:** تعتبر تنيس ودمياط من المراكز المهمة لصناعة المنسوجات في العصر الأيوبي، حيث اشتهر سكانها بصناعة الألبسة الملونة والمصنوعة من الكتان. واشتهرت مدينة دمياط بصناعة القماش الشفاف من الخيوط الحريرية والمذهبة. وكان يُنسج في مدينة تنيس القصب الملون والبوقلمون⁹⁰ الذي لا يُنسج في مكان آخر من جميع العالم.⁹¹ ولشهرة مدينة تنيس بدقة صناعاتها النسيجية كان يُصنع بها كسوة الكعبة. واشتهرت تنيس بصناعة الأصباغ، وبرع أهلها في طبع وختم الزخارف على المنسوجات.⁹²

- **الإسكندرية:** اشتهرت الإسكندرية بصناعة السفن والخزف، وازدهرت فيها أيضاً صناعة النسيج ولاسيما المنسوجات الكتانية والحريرية،⁹³ حيث كانت تنسج المنسوجات الحريرية الرائعة وثياب الحرير الأبيض، واختصت أيضاً بصناعة الحرير الإسكندري.⁹⁴

⁸² - إلياس عبده قدسي، *نبذة تاريخية في الحرف الدمشقية* (المملكة المتحدة: مؤسسة هندواي، 2019)، 19.

⁸³ - سالم، *الفنون الإسلامية*، 140/2.

⁸⁴ - المقرئزي، *المواظع والاعتبار*، 103/2.

⁸⁵ - مطر، *الحياة الاجتماعية*، 290، 311.

⁸⁶ - الحارثي، *عمران القاهرة وخطتها*، 336-339.

⁸⁷ - سالم، *الفنون الإسلامية*، 144-142/2.

⁸⁸ - مطر، *الحياة الاجتماعية*، 309، 289، 391، 321.

⁸⁹ - سالم، *الفنون الإسلامية*، 145-144/2.

⁹⁰ - البوقلمون: قماش يتغير لونه بتغير ساعات النهار. سالم، *الفنون الإسلامية*، 145/2.

⁹¹ - علوى، *سفر نامة*، 92؛ سالم، *الفنون الإسلامية*، 145/2.

⁹² - مطر، *الحياة الاجتماعية*، 276، 286-287.

⁹³ - سالم، *الفنون الإسلامية*، 147/2.

- دمشق: اشتهرت دمشق بصناعاتها الماهرة في كل فن من البنائين وصناعات السلاح والمصوغ وغير ذلك.⁹⁵ وكان اسم "دامسكو" في أوروبا يمثل رمز الإتقان والجودة الدمشقية، حيث اشتهرت دمشق بالمنسوجات الحريرية والصوفية والقطنية والكتانية.⁹⁶ ووصف العالم أبي البقاء بن محمد البدرى صناعة دمشق وقال "ومن محاسن الشام ما يصنع فيها من القماش والنسيج على تعداد نقوشه وضروبه ورسومه... وفيها تعمل صناعة الذهب المسكوك... وصناعة القرطاس بحسن صقاله ونقي أوصاله... وفيها صناعة الحرير... وفيها تعمل صناعة السلاح... وصناعة النحاس".⁹⁷ ووصف الإدريسي أيضاً صناعات دمشق وقال "ومدينة دمشق جامعة لصنوف من المحاسن وضروب من الصناعات وأنواع من الثياب الحرير كالحز والديباج النفيس الثمين العجيب الصنعة العديم المثال الذي يحمل منها إلى كل بلد ويتجهز منها به إلى كل الأفاق والأمصار المصاوبة لها والمتباعدة منها...".⁹⁸

واشتهرت دمشق أيضاً بصناعة الفخار، والورق الذي تميز بجودته ومثاقته.⁹⁹ وكانت دمشق من المراكز المهمة لصناعة التحف الأيوبية، وقد حرص الصناع والفنانين على كتابة اسم مدينة دمشق على القطع ترويحاً لها.¹⁰⁰ واشتهرت دمشق بصناعة الأدوات الحربية وأهمها السيوف، حيث اشتهرت بالسيف الدمشقي البديع الصنعة.¹⁰¹ وبرزت في دمشق أيضاً المصنوعات الخشبية، ومنها الصناديق الخشبية المصنوعة من خشب الجوز، والصناديق المزينة بالخزف، والبناء الخشبي والأبواب والنوافذ.¹⁰²

- حلب: كانت حلب من المراكز التجارية المهمة، حيث كانت تمر بها القوافل التجارية والتجار من بلاد الشام والروم وديار بكر ومصر والعراق.¹⁰³ واشتهرت حلب بعدة صناعات، منها صناعة الصابون، حيث كانت حلب تنتج أفرح أنواع الصابون، وتبيعه إلى ممالك الروم والعراق وديار بكر، وكان يُباع في حلب في اليوم الواحد من الصابون ما لا يُباع في غيرها في أشهر.¹⁰⁴ واشتهرت حلب بصناعة المنسوجات والزيتون والطور، وصناعة الأحذية والجلود.¹⁰⁵ وتميزت حلب بماء الورد النصيبي العديم المثال، وكان الأطباء يصفونه للمرضى كدواء.¹⁰⁶ واشتهرت حلب أيضاً بصناعة المناديل الحريرية.¹⁰⁷

4- الإدارة المالية والنقود

بعد زوال الدولة الفاطمية وبداية عهد صلاح الدين الأيوبي، ظلت معظم النظم الفاطمية سارية في الدولة الأيوبية مع إدخال بعض التعديلات عليها، ومن هذه النظم "ديوان النظر"، وهو الديوان المسؤول عن موارد ونفقات الدولة.¹⁰⁸ ويتولى رئاسة ديوان النظر شخص يدعى "الناظر"،¹⁰⁹ وهو من ينظر في الأموال وتصرفاتها ويُرفع إليه حسابها لينظر فيه ويتأمله فيمضي ما يُمضي ويُرَدُّ

⁹⁴ - الطواهيّة، الحياة الاقتصادية، 247.

⁹⁵ - ابن فضل الله شهاب الدين العمري، مسالك الأبصار في ممالك الأمصار (بيروت: دار الكتب العلمية، 2010)، 356-357.

⁹⁶ - أبو دمعّة، الحياة الاقتصادية، 129.

⁹⁷ - أبي البقاء عبد الله بن محمد البدرى المصري الدمشقي، نزهة الأنام في محاسن الشام (بغداد: المكتبة العربية، 1341هـ)، 362-363.

⁹⁸ - الإدريسي، نزهة المشتاق، 369.

⁹⁹ - علي، خطط الشام، 220/4، 222.

¹⁰⁰ - سالم، الفنون الإسلامية، 148/2.

¹⁰¹ - علي، خطط الشام، 213/4-214.

¹⁰² - علي، خطط الشام، 208-209.

¹⁰³ - علوى، سفر نامه، 55.

¹⁰⁴ - أبي الفضل محمد بن الشحنة، الدر المنتخب في تاريخ مملكة حلب (سورية: دار الكتاب العربي، 1984)، 254.

¹⁰⁵ - محمود، إجحاف بحق المجاهد صلاح الدين الأيوبي، 256.

¹⁰⁶ - ابن الشحنة، الدر المنتخب، 251-252.

¹⁰⁷ - علي، خطط الشام، 204/4.

¹⁰⁸ - البيومي إسماعيل، النظم المالية في مصر والشام زمن سلاطين المماليك (الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1998)، 35.

¹⁰⁹ - ابن مماتي، قوانين الدواوين، 297.

ما يَرُدُّ¹¹⁰ ويساعد الناظر مجموعة من المستخدمين يعملون في الديوان،¹¹¹ ويعتبر الناظر بمثابة الرئيس الفعلي لديوان المال الأيوبي ويشرف على كافة أعمال العمال الآخرين، حيث تُرفع إليه كافة السجلات ليُصادق عليها بختمه أو يردّها، وهو من يتولى إرسال الجابي الكشاف إلى الأعمال المختلفة للاطلاع على أحوال الولاية، ويقوم أيضاً بمهام تجارية خاصة في الثغور فيشتري البضائع ويبيعها بهدف تحقيق الأرباح لبيت المال. ويتم تعيين الناظر بأمر من السلطان، ويجب أن يكون من أصحاب الخبرة في أمور الحسابات.¹¹²

4-1-1-4- موارد الدولة الأيوبية

4-1-1-4- الزكاة: عمل صلاح الدين الأيوبي في سنوات حكمه الباكورة في مصر على إلغاء كافة الضرائب والمكوس التي فرضها الفاطميون والتي كانت منافية لأحكام الشريعة الإسلامية،¹¹³ حيث كتب القاضي الفاضل عن صلاح الدين مرسوماً بإسقاط مكوس مصر والقاهرة.¹¹⁴ وكان صلاح الدين يُسارع إلى رفع الضريبة في المدن والأقاليم التي يضمها إلى دولته، وعندما استولى على دمشق كان أول عمل اتخذه هو إبطال الضرائب،¹¹⁵ وكذلك الأمر في حلب والرقّة، وأسقط أيضاً مكس مكة عن الحجاج، حيث كان الرسم بمكة أن يؤخذ من حاج المغرب على عدد الرؤوس ما ينسب إلى الضرائب والمكوس، فإذا دخل حاج حُبس حتى يؤدي مكسه، وبِقَفْ كما يطلبونه منه نفسه، وإذا كان فقيراً لا يملك، فهو يُحبس ولا يُترك.¹¹⁶ وقد أعاد صلاح الدين فريضة الزكاة وجعلها البديل عن الضرائب غير الشرعية، واهتم بجمعها وأقام لها ديواناً تسلمه (متولي الزكاة). وكانت الزكاة تُؤخذ على الذهب والفضة وعروض التجارة والماشية والمزروعات، مع إعفاء المواد الغذائية كالسمسم وبذور الكتان والزيتون والخضار.¹¹⁷

4-1-2- الخراج: يرتبط الخراج بالإقطاع الحربي ويعتبر من الإيرادات الأساسية لبيت المال، حيث يدفع المزارع ضريبة سنوية على الأرض التي يفلحها، ليقوم المقطع باستقطاع النسبة المطلوبة منه دفعها لخزانة الدولة.¹¹⁸ وارتبط الخراج أيضاً بالغابات والمعادن، حيث كانت الغابات من أملاك الدولة وتوجب على المنتفعين منها دفع الرسوم مقابل انتفاعهم بأخشابها،¹¹⁹ وكانت الأخشاب والمعادن من اللوازم الضرورية لصناعة الأسلحة والسفن، ولذلك تم احتكارها من قبل الدولة.¹²⁰

4-1-3- الضرائب التجارية: لقد فرض صلاح الدين ضريبة الصادرات والواردات من البضائع على التجار الأجانب، حيث ألزم التجار الأوروبيون بدفع ضرائب على البضائع المستوردة إلى الموانئ المصرية المطلة على البحر المتوسط وقد سُميت هذه الضرائب بالخُمس أو الخُمس الرومي.¹²¹

¹¹⁰ - القلقشندي، صبح الأعشى، 465/5.

¹¹¹ - ابن مماتي، قوانين الدواوين، 297؛ القلقشندي، صبح الأعشى، 465/5.

¹¹² - عبد الرحمن، إدارة بلاد الشام، 118-119.

¹¹³ - قاسم عبده قاسم - علي السيد علي، الأيوبيين والمماليك: التاريخ السياسي والعسكري (عين للدراسات والبحوث الإنسانية والاجتماعية، د.ت)، 40. القلقشندي، صبح الأعشى، 470/3.

¹¹⁴ - صلاح الدين خليل بن إيبك الصفي، الوافي بالوفيات، تح. أحمد الأرنؤوط - تركي مصطفى (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 2000)، 61/29.

¹¹⁵ - قاسم - علي، الأيوبيين والمماليك، 40؛ تقي الدين المقرئ، السلوك لمعرفة دول الملوك، تح. محمد عبد القادر عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، 1997)، 168.

¹¹⁶ - أبو شامة، كتاب الروضتين، 10/3.

¹¹⁷ - شاكر مصطفى، صلاح الدين الفارس المجاهد والملك الزاهد المقترى عليه (دمشق: دار القلم، 2003)، 388.

¹¹⁸ - القلقشندي، صبح الأعشى، 454-455/3؛ عاشور، مصر والشام، 138.

¹¹⁹ - النابلسي، لمع القوانين المضية في دواوين الديار المصرية، 48؛ عاشور، مصر والشام، 138.

¹²⁰ - مصطفى، صلاح الدين الفارس المجاهد، 389.

¹²¹ - أنس أحمد نيازب الأحمد، التاريخ الاقتصادي للعصر الأيوبي من 569هـ إلى 648هـ/1173م-1250م (إربد: جامعة اليرموك، رسالة دكتوراه، 2016)، 205.

4-1-4- ضرائب أخرى: وُجدت ضرائب أخرى غدت خزانة الدولة، ومنها ضريبة الجوالي (الجزية)، وهي ضريبة يتم فرضها على أهل الذمة -أي اليهود والنصارى¹²²- الأحرار البالغين دون النساء والصبيان والرهبان والعبيد والمجانين.¹²³ ومنها أيضاً أموال المواريث الحشرية وهم الذين يموتون دون وريث،¹²⁴ حيث يرثهم بيت المال، وإن خلف من لم يستحق كل الميراث، أخذ سهمه وكان الباقي لبيت المال.¹²⁵ ومنها أيضاً الرسوم التي تفرضها دار الضرب، وهي الرسوم التي يتم جبايتها من أصحاب الأموال الذين يرغبون في سك ما لديهم من ذهب أو فضة في صورة عملة رسمية.¹²⁶ بالإضافة إلى الضرائب والإيرادات السابقة وُجدت أيضاً موارد أخرى للدولة الأيوبية مثل كنوز الفاطميين الكثيرة التي أصبحت ملكاً للدولة الأيوبية بعد أن سيطر صلاح الدين على مصر، وموارد الفدية التي يتم تحصيلها من الأسرى، والغنائم التي يتم اكتسابها أثناء الحروب.¹²⁷

4-2- أوجه الإنفاق

كان صلاح الدين الأيوبي يُوجه جميع الموارد والثروات لخدمة الدولة الإسلامية وإعلاء شأنها وتحقيق العدل ومحاربة الظلم والعدوان الصليبي. وقد ذكر القاضي بهاء الدين بن شداد أن صلاح الدين الأيوبي "لم يخلف في خزانته من الذهب والفضة إلا سبعة وأربعين درهماً ناصرية وجرماً واحداً ذهباً، ولم يخلف ملكاً، ولا داراً، ولا عقاراً، ولا بستاناً، ولا قرية، ولا مزرعة، ولا شيئاً من أنواع الأملاك".¹²⁸ ويمكن تعداد أبرز أوجه الإنفاق في الدولة الأيوبية كما يلي:

4-2-1- المؤسسات التعليمية

- المدارس والمساجد: حظي العلم والعلماء بعناية كبيرة في عهد صلاح الدين، حيث اهتم بإنشاء المدارس ودور العلم، وزاد عددها بشكل كبير في عهده.¹²⁹ وكان لنظام الوقف على المدارس في الدولة الأيوبية دوراً مهماً في تنشيط وتطوير الحركة العلمية، حيث تم الاهتمام بطلبة العلم من خلال توفير كامل احتياجاتهم من النفقة والطعام والكسوة والإقامة.¹³⁰ وكان لكل مدرسة وقف خاص لها يُعد بمثابة ميزانية ثابتة تُنفق على الطلاب والمعلمين وتكفل لهم حياة كريمة تُشجعهم على طلب العلم.¹³¹ وكانت المدارس تحتوي على مسجد ومسكن للمدرس ومكتبة عامرة بالكتب النفيسة.¹³² وقد ذكر ابن جبير عن القاهرة ما يلي "ومن مآثره الكريمة المعربة عن اعتناؤه بأمور المسلمين كافة أنه أمر بعمارة محاضر¹³³ ألزمها معلمين لكتاب الله، عزّ وجلّ، يُعلمون أبناء الفقراء والأيتام وتجري عليهم الجارية الكافية لهم".¹³⁴ ووصف ابن جبير أيضاً المدرسة الصلاحية في القاهرة وقال "لم يُعمر بهذه البلاد مثلها، لا أوسع مساحة، ولا أحفل بناء، يخيل لمن يطوف عليها أنها بلد مستقل بذاته... والنفقة عليها لا تُحصى".¹³⁵ وكانت مهنة التدريس عالية

¹²² - المقرئ، المواعظ والاعتبار، 17/1؛ عاشور، مصر والشام، 138

¹²³ - ابن مماتي، قوانين الدواوين، 317.

¹²⁴ - عاشور، مصر والشام، 138.

¹²⁵ - ابن مماتي، قوانين الدواوين، 319.

¹²⁶ - ابن مماتي، قوانين الدواوين، 332-333؛ عاشور، مصر والشام، 139.

¹²⁷ - علوان، صلاح الدين الأيوبي، 117.

¹²⁸ - أبو المحاسن بهاء الدين بن شداد، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (القاهرة: مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، 2015)، 10.

¹²⁹ - محمود، إجحاف بحق المجاهد صلاح الدين الأيوبي، 264.

¹³⁰ - رياض مصطفى أحمد شاهين - رشاد عمر المدني، الأوقاف وأثرها على الحياة العلمية في بلاد الشام في العهد الأيوبي (غزة: الجامعة الإسلامية بغزة، 2006)، 3.

¹³¹ - زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 280.

¹³² - زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 278.

¹³³ - محاضر: مدارس. ابن جبير، رحلة ابن جبير، 27.

¹³⁴ - ابن جبير، رحلة ابن جبير، 27.

¹³⁵ - ابن جبير، رحلة ابن جبير، 22.

المقدار، ومارسها القضاة والفقهاء وغيرهم. وكانت بعض المدارس كالكليات والمعاهد، وهي أعلى مستوى من المساجد والكتاتيب التي تُعلم المبتدئين أصول القراءة والكتابة والعلوم الشرعية. ولم يقتصر بناء المدارس على إدارة الدولة فقط، وإنما شارك فيها الأشخاص من رجال الدولة ووجهائها،¹³⁶ ومثال ذلك، المدرسة الصاحبية في مدينة حلب التي أنشأها القاضي بهاء الدين أبو المحاسن يوسف المعروف بابن شداد سنة 601 هـ ودرّس فيها.¹³⁷

لقد ساهمت المساجد أيضاً في العصر الأيوبي في ازدهار الحركة العلمية، وكانت تركز على تعليم العلوم الدينية والعربية. وحُظيت المساجد باهتمام كبير ووقفت لها الكثير من الأوقاف، ونال المعلمون فيها أجور مرتفعة، وكان يُلحق بالمسجد مساكن للمعلمين والمتعلمين.¹³⁸ وذكر ابن جبير في وصف مدينة دمشق "حتى إن البلد تكاد الأوقاف تستغرق جميع ما فيه. وكل مسجد يُستحدث بناؤه أو مدرسة أو خانقة يُعين لها السلطان أوقافاً تقوم بها وبساكنيها والملتزمين لها".¹³⁹

- الخوانق:¹⁴⁰ اهتم صلاح الدين بالخوانق وأوقف عليها الأوقاف، وهو أول من أنشأ الخوانق في مصر، وبنى في بيت المقدس بعد فتحها خانقاهاً في دار البطريك وأوقف عليه الأوقاف. وكان صلاح الدين يحب المتصوفين والطرق الصوفية، وهذا يفسر لنا السبب في زهده وتقشفه وبساطته في كل مظهر من مظاهر حياته.¹⁴¹

4-2-2 البيمارستانات: البيمارستان كلمة فارسية مركبة من كلمتين (ببمار) بمعنى مريض و(ستان) بمعنى مكان أو دار فهي إذاً دار المرضى، ثم اختصرت في الاستعمال فصارت مارستان.¹⁴² لقد اهتم الأيوبيون بالطب وأنفقوا على بناء البيمارستانات لمعالجة المرضى وتدريب الطب. وفي عام 1182 م أنشأ صلاح الدين بيمارستاناً في أحد أجزاء القصر الفاطمي في القاهرة وأوقف عليه الأوقاف لتغطية مصاريفه.¹⁴³ وقد وصف ابن جبير البيمارستان الناصري في القاهرة وقال "ومما شاهدناه أيضاً من مفاخر هذا السلطان المارستان الذي بمدينة القاهرة. وهو قصر من القصور الرائقة حسناً واتساعاً أبرزه لهذه الفضيلة تأجراً واحتساباً. وعين قِيماً من أهل المعرفة وضع لديه خزائن العقاقير ومكّنه من استعمال الأشربة وإقامتها على اختلاف أنواعها. ووضعت في مقاصير ذلك القصر أسرة يتخذها المرضى مضاجع كاملة الكُسى. وبين يدي ذلك القِيم خَدَمَة يتكفلون بتفقد أحوال المرضى بكرةً وعشيّةً، فيقابلون من الأغنية والأشربة بما يليق بهم. وبإزاء هذا الموضع موضعٌ مُقطّعٌ للنساء المرضى. ولهنّ أيضاً من يكفلهن. ويتصل بالموضعين المذكورين موضع آخر متنّسح الفناء فيه مقاصير عليها شبابيك الحديد اتخذت محابس للمجانين. ولهم أيضاً من يتفقد في كل يوم أحوالهم ويقابلها بما يصلح لها. والسلطان يتطلع هذه الأحوال كلها بالبحث والسؤال ويؤكد في الاعتناء بها والمثابرة عليها غاية التأكيد".¹⁴⁴ وأمر صلاح الدين ببناء بيمارستان في الفسطاط مُشابه لبيمارستان القاهرة. وأنشأ أيضاً في عام 1182 م بيمارستاناً في الإسكندرية.¹⁴⁵ ولم تكن البيمارستانات لمعالجة المرضى فقط، وإنما ساهمت أيضاً في تعليم الطب والتدريب على ممارسته، حيث كانت تُعقد جلسات

¹³⁶ - عيد الرحمن، إدارة بلاد الشام، 239.

¹³⁷ - محمد بن علي بن إبراهيم ابن شداد، الأعلام الخطيرة في نكر أمراء الشام والجزيرة (دمشق: منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، 1991)، 251/1/1.

¹³⁸ - زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 280.

¹³⁹ - ابن جبير، رحلة ابن جبير، 248.

¹⁴⁰ - الخوانق: مفردتها "خانقة"، كلمة فارسية معناها البيت، وهي تعتبر بيت الصوفية، وتشبه المدرسة من حيث الشكل والوظيفة، وكانت بمثابة مدرسة العامة ممن نذروا أنفسهم لحياة الزهد والتقشف. وقامت الخوانق بأدوار دينية واجتماعية وثقافية في المجتمع الإسلامي، حيث كانت بمثابة دور للعلم والعبادة. عاصم محمد رزق، خانقات الصوفية في مصر في العصور الأيوبية والمملوكية (القاهرة: مكتبة مدبولي، 1997)، 22-23.

¹⁴¹ - طقوش، تاريخ الأيوبيين، 215.

¹⁴² - أحمد عيسى بك، تاريخ البيمارستانات في الإسلام (دار الرائد العربي، 1981)، 4.

¹⁴³ - طقوش، تاريخ الأيوبيين، 214.

¹⁴⁴ - ابن جبير، رحلة ابن جبير، 26.

¹⁴⁵ - ابن جبير، رحلة ابن جبير، 16-15؛ طقوش، تاريخ الأيوبيين، 214.

علمية في بعض البيمارستانات لتدريس الطب¹⁴⁶، ومثال على ذلك ما ذكره الطبيب والمؤرخ ابن أبي أصيبعة (600-668 هـ) عن الدروس والمباحث الطبية والحلقات العلمية التي كان يعقدها الطبيب أبا المجد بن أبي الحكم في البيمارستان النوري في دمشق، حيث كان بعد أن ينتهي من معاينة ومداواة المرضى يأتي ويجلس في الايوان الكبير في البيمارستان ويحضر إليه جماعة من الأطباء والمشتغلين ويجلسون بين يديه، ثم تجري مباحث طبية، وتستمر هذه الحلقة مدة ثلاث ساعات. وذكر ابن أبي أصيبعة أيضاً أنه كان يتدرب على يد الطبيب مهذب الدين عبد الرحيم بن علي المعروف بالدخوار، ويلازمه في وقت معالجته للمرضى في البيمارستان النوري.¹⁴⁷

4-2-3 نفقات الجيش والتحصينات والاسطول

وجّه صلاح الدين اهتماماً كبيراً إلى الإنفاق العسكري وإعداد الجيش نظراً لشدة الحروب الصليبية، واعتمد على نظام الإقطاع الحربي لتغطية نفقات الجيش. وفي سنة 577 هـ/1181 م وصل تعداد الجيش الأيوبي في مصر إلى 8640 فارس، وبلغت نفقتهم 3.670.500 دينار.¹⁴⁸ واهتم صلاح الدين أيضاً ببناء التحصينات، ومثال ذلك، أمر صلاح الدين سنة 572 هـ بإعادة بناء سور القاهرة وبناء قلعة داخل السور بهدف تحصين القاهرة أمام الحملات الصليبية.¹⁴⁹ وقد وكل ببناء السور والقلعة أحد أمرائه المشهورين بالصرامة والعمل الجاد وهو بهاء الدين قرقوش الأسدي، وقد اشتهر بالشدة على معاونيه وإرهاقهم إرهاقاً شاقاً حتى ضرب به المثل في الصرامة والشدة فأصبح "حكم قرقوش" في المثل العامي دالاً على الاضطهاد والظلم، وهي دلالة غير صحيحة، إذ يوجد فرق بين الظلم والعمل الجاد.¹⁵⁰ واهتم صلاح الدين أيضاً بالثغور الأخرى، فأنفق مليون دينار على سور مدينة دمياط،¹⁵¹ وأمر ببناء قلعة وسور في مدينة تنيس.¹⁵² وقد تولى ديوان الجيش المسؤولية عن الشؤون الخاصة بالجيش كإصدار الإحصاءات بعدد الجيوش والنفقات المخصصة لها، وتولى أيضاً الإنفاق على العمائر والتحصينات.¹⁵³ وأما الاسطول فقد كانت حالته سيئة في بداية العهد الأيوبي، وعهد صلاح الدين إلى ديوان الاسطول بالإشراف والإنفاق على بناء اسطول قوي، وخصص له موارد كبيرة.¹⁵⁴ وفي عام 572 هـ/1176 م أمر صلاح الدين بتعمير الاسطول عندما زار مدينة الإسكندرية، وجمع له اللوازم الضرورية من الأخشاب والصناع، وخصص له إقطاعاً منفرداً.¹⁵⁵ وأصبح الاسطول الأيوبي بحلول عام 575 هـ قوة ضاربة تعدادها ثمانون قطعة.¹⁵⁶ لقد اهتم الأيوبيون أيضاً بالبريد ووسائل التواصل ونقل المعلومات، واستخدموا الحمام الزاجل لهذا الغرض، واعتنوا به عناية شديدة وأنفقوا عليه الكثير من الأموال وبنوا له الأبراج في العديد من الثغور والمناطق.¹⁵⁷

4-2-4 نفقات الديوان السلطاني

-
- 146 - عبد الرحمن، إدارة بلاد الشام، 250-251.
- 147 - ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، تح. نزار رضا، (بيروت: منشورات دار مكتبة الحياة، دت)، 628، 731.
- 148 - المقرئزي، السلوك، 187/1؛ عاشور، مصر والشام، 141.
- 149 - المقرئزي، السلوك، 173/1؛ محمد رجب البيومي، صلاح الدين الأيوبي قاهر العدوان الصليبي (دمشق: دار القلم، 1998)، 118.
- 150 - البيومي، صلاح الدين، 118.
- 151 - المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 215/1؛ وفاء محمد علي، قيام الدولة الأيوبية في مصر والشام (القاهرة: دار الفكر العربي، 1407 هـ)، 114.
- 152 - المقرئزي، السلوك، 185-186؛ محمد علي، قيام الدولة الأيوبية، 114.
- 153 - علي محمد الصلابي، صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحريم بيت المقدس (بيروت: دار المعرفة، 2008)، 368.
- 154 - زكار - بيطار، تاريخ الدولة العربية في المشرق، 322.
- 155 - أبو شامة، كتاب الروضتين، 449/2.
- 156 - زكار - بيطار، تاريخ الدولة، 323.
- 157 - المقرئزي، المواعظ والاعتبار، 231/2؛ القلقشندي، صبح الأعشى، 392/14. حمزة محمد البكوش. "دور البريد العسكري الأيوبي في الصراع الصليبي الإسلامي في بلاد الشام". مجلة العلوم الانسانية والتطبيقية 20 (2015)، 23-24.

يهتم هذا الديوان بجمع الإيرادات الخاصة بالسلطان والإنفاق على شؤون الدور السلطانية، حيث يُنفق على المطبخ السلطاني والأسمطة والخيول والموكب السلطانية، والهدايا والهبات التي تُمنح باسم السلطان.¹⁵⁸

4-3- النقود الأيوبية

لقد كانت الدينار والدراهم والفلوس من العملات الأيوبية التي تم تداولها في الأسواق. وأمّا الدينار، فهي تمثل العملة الذهبية، ومن أنواعها الدينار المصري، والدينار الجيشي (وهو مُسمى لا حقيقة، كان يستعمله أهل ديوان الجيش في عبدة الاقطاعات). أما الدراهم فكانت تمثل العملة الفضية، ومن أنواعها درهم النقرة (تُلثاها من فضة وتُلثها من نحاس)، والدراهم السوداء (وهي بثلاث درهم النقرة).¹⁵⁹ وأمّا الفلوس فهي نوع من النقود النحاسية التي يتم استخدامها لإجراء العمليات التجارية البسيطة.¹⁶⁰ الشكل رقم (1) يعرض نموذج لدرهم أيوبي باسم صلاح الدين الأيوبي ضرب سنة 582 هـ وزنه 2.8 جرام، وقطره 19 ملم.

وأما دور الضرب، فقد وُجدت دوران في مصر: دار بالقاهرة ودار بالإسكندرية.¹⁶¹ وفي اليمن وُجدت دور للضرب في مدينة زبيد وتعز وعدن وصنعاء والتعكر.¹⁶² ووجدت دار للضرب في مكة المكرمة،¹⁶³ ودمشق، وكان أول دينار يتم ضربه في دمشق في العصر الأيوبي هو الدينار الذي ضربه صلاح الدين في السنة التي فتح فيها القدس (583 هـ/1187 م). ومن مراكز الضرب أيضاً الرملة وغزة، وتم أيضاً ضرب درهم الناصري في حلب.¹⁶⁴

لقد تعرضت مصر في بدايات العهد الأيوبي لنقص كبير في الذهب والفضة سنة 569 هـ/1173 م، وقد ذكر المقرئ هذا النقص كما يلي "وفيها عمت بلوى المصارف بأهل مصر، لأن الذهب والفضة خرجا منها وما رجعا وُعُدما، فلم يوجد، ولهج الناس بما غمهم من ذلك وصاروا إذا قيل: دينار أحمر، فكأنما ذكرت حرمة له، وأن حصل في يده فكأنما جاءت بشارة الجنة له".¹⁶⁵ إن من أسباب هذا النقص هو انخفاض استغلال مناجم الذهب في وادي العلاقي بالصحراء الشرقية، وانخفاض حجم الصادرات المصرية في أواخر العصر الفاطمي، والتكاليف الكبيرة للعمليات العسكرية بين المصريين والصليبيين من ناحية، وبين صلاح الدين وبقياء الفاطميين من ناحية أخرى، بالإضافة إلى قيام الصليبيين بتهرب الذهب إلى البندقية ومرسليا وبرشلونة.¹⁶⁶ وبسبب قلة الذهب، فقد أصدر صلاح الدين مرسوماً أمر فيه التعامل بالنقود على الفضة كقاعدة للصراف، وحساب قيمة الدينار بما يُصرف به من دراهم.¹⁶⁷ وكانت روايت الجنود تُقدر بالذهب ولكن تُسدد بالدراهم الفضية، وكذلك الأمر بالنسبة لميزانية الدولة، يتم تقديرها بالذهب، ولكن يتم سداد النفقات بالدراهم الفضية.¹⁶⁸

¹⁵⁸ - عاشور، مصر والشام، 139.

¹⁵⁹ - القلقشندي، صبح الأعي، 442/3-443.

¹⁶⁰ - عبد الرحمن فهمي محمد، النقود العربية ماضيها وحاضرها (القاهرة: المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، 1964)، 11.

¹⁶¹ - ابن ممتي، قوانين الدواوين، 331.

¹⁶² - عبد الله حاتم خالد المخلافي، الأيوبيون في اليمن: 569-626 هـ/1174-1229 م (دمشق: جامعة دمشق، رسالة دكتوراه، 2009)، 258.

¹⁶³ - باقاسي، بلاد الحجاز، 105.

¹⁶⁴ - عبد الرحمن، إدارة بلاد الشام، 147.

¹⁶⁵ - تقي الدين المقرئ، رسائل المقرئ، تج. رمضان البديري - أحمد مصطفى قاسم (القاهرة: دار الحديث، 1998)، 170.

¹⁶⁶ - منصور بن بكرة الذهبي الكامل، كشف الأسرار العلمية بدار الضرب المصرية، تج. عبد الرحمن فهمي (الجمهورية العربية المتحدة: لجنة إحياء التراث الإسلامي، 1966)، 39.

¹⁶⁷ - الطواهي، الحياة الاقتصادية، 220.

¹⁶⁸ - ابن بكرة، كشف الأسرار العلمية، 40.

الشكل رقم (1): درهم أيوبي

	
الوجه	
<p>مركز الوجه :</p> <p>الإمام النا صردين الله أمير المؤمنين</p>	<p>هامش الوجه:</p> <p>لا إله إلا / الله وحده / محمد رسول /</p>
	
الظهر	
<p>مركز الظهر:</p> <p>الملك النا صرد الدين نيا والدين</p>	<p>الهامش:</p> <p>يوسف بن أيوب / ضرب بحماه / سنة اثنين و / ثمانين وخمسه</p>

المصدر: عبد الرحمن بن إبراهيم بن صالح البراهيم، المسكوكات الأيوبية والمملوكية في المتحف الوطني للأثار والتراث

الشعبي بالرياض: دراسة أثرية مقارنة (الرياض: وكالة الآثار والمتاحف، 2005)، 11، 12، 13، 275، 223.

وقد أبطل صلاح الدين في عام 583 هـ الدراهم السود، حيث وقع الاختلاف فيها وتضرر العامة بها، وقد ذكر المقرئ في

ذلك أن صلاح الدين "أمر في شوال سنة 583 هـ بأن تُبطل نقود مصر، وضرب الدينار ذهباً مصريةاً، وأبطل الدرهم الأسود، وضرب

الدرهم الناصرية وجعلها من فضة خالصة ومن نحاس، نصفين بالسوي".¹⁶⁹ ولكن حتى الدراهم الناصرية كانت رديئة وقيمتها الإسمية أعلى من قيمتها المعدنية، مما أضر بالناس ضرراً كبيراً، حتى أنها سُميت في مصر والإسكندرية بالدراهم الزائفة.¹⁷⁰ واستمر التعامل بهذه الدراهم في مصر والشام حتى عهد الملك الكامل، فأبطل الدرهم الناصري وأمر في سنة 622 هـ بضرب دراهم مستديرة، وجعل الدرهم الكامل ثلاثة أثلاث، ثلثيه من فضة خالصة وثلثه من نحاس.¹⁷¹

5- الخاتمة

أظهرت دراسة النشاط الاقتصادي في زمن صلاح الدين الأيوبي أن اقتصاد الدولة الأيوبية كان مزدهراً من كافة النواحي التجارية والزراعية والصناعية. حيث اهتم صلاح الدين الأيوبي بالتجارة الداخلية، وعمل على تأمين التسهيلات اللازمة للتجار كتوفير الأمن والحماية لهم ولأموالهم، وتوسيع طرق المواصلات وتوفير الخدمات اللازمة لتسهيل تجارتهم، وضبط الأسواق ومراقبتها بواسطة المحتسب الذي يعمل على النظر في الأسواق والطرق والأسعار ومنع عمليات الغش والتدليس. كما اهتم أيضاً بالتجارة الخارجية وعقد المعاهدات التجارية مع أهم المدن الأوروبية. وازدهرت الأسواق وزخرت بمختلف السلع والبضائع، وتميزت بالتحصيص. إلى جانب ذلك، فقد تم بناء العديد من الخانات في الأماكن المعزولة والطرق الموصلة بين المدن بهدف خدمة التجار والمسافرين. وعلى الصعيد الزراعي، فقد تم تشجيع الزراعة والاهتمام بها من خلال الاعتناء بوسائل الري والأقنية، وبناء القناطر والجسور. وتم أيضاً إيلاء أهمية كبيرة للثروة الحيوانية. بالإضافة إلى ذلك، تم حماية الفلاحين من الظلم والعسف من خلال القيود التي تم وضعها على الإقطاعيين، حيث كان على المقطعين الالتزام بتقديم خدمات مالية ومدنية في الإقطاع وتحقيق العدل والنزاهة وحماية الإقطاع وإدارته بكفاءة والمساهمة في تعميره وتحقيق الأمن والاستقرار. وأما على مستوى الصناعة، فقد تميز العصر الأيوبي بالازدهار الصناعي وتنوع الصناعات والحرف، وكانت مدينة القاهرة والفسطاط وتنبس ودمياط والإسكندرية ودمشق وحلب من المراكز الصناعية المهمة في زمن الأيوبيين. وأما موارد الدولة الأيوبية، فقد كانت متنوعة ومن أهم مصادرها الزكاة والخراج والضرائب التجارية وغيرها من الضرائب الأخرى. وعمل صلاح الدين على إلغاء كافة الضرائب غير الشرعية التي كانت مفروضة في البلاد التي فتحها. ووجه صلاح الدين موارد الدولة إلى تطوير التعليم من خلال الإنفاق على المؤسسات التعليمية كالمدارس والمساجد والخوانق. وتم أيضاً الإنفاق على البيمارستانات والاهتمام بالعلوم الطبية. وتم تخصيص مبالغ كبيرة للجيش وبناء التحصينات وتعمير الأسطول. أما على صعيد النقود فقد واجهت الدولة الأيوبية في بدايات عهدها نقص كبير في الذهب والفضة والذي بدوره أثر بشكل سلبي على النقود وجعل قيمتها الإسمية أعلى من قيمتها المعدنية.

¹⁶⁹ - المقرئزي، رسائل المقرئزي، 170؛ المقرئزي، السلوك، 212.

¹⁷⁰ - ابن بكرة، كشف الأسرار العلمية، 40؛ المقرئزي، رسائل المقرئزي، 170.

¹⁷¹ - المقرئزي، رسائل المقرئزي، 170.

المصادر والمراجع

- ابن أبي أصيبعة. *عيون الأنباء في طبقات الأطباء*. تح. نزار رضا. بيروت: منشورات دار مكتبة الحياة، د.ت.
- ابن الشحنة، أبي الفضل محمد. *الدر المنتخب في تاريخ مملكة حلب*. سورية: دار الكتاب العربي، 1984.
- ابن بكرة، منصور الذهبي الكامل. *كشف الأسرار العلمية بدار الضرب المصرية*. تح. عبد الرحمن فهمي. الجمهورية العربية المتحدة: لجنة إحياء التراث الإسلامي، 1966.
- ابن جببر، أبو الحسن محمد بن أحمد. *رحلة ابن جببر*. بيروت: دار صادر، د.ت.
- ابن شداد، أبو المحاسن بهاء الدين. *النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية*. القاهرة: مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، 2015.
- ابن شداد، محمد بن علي بن إبراهيم. *الأعلاق الخطيرة في نكر أمراء الشام والجزيرة*. الجزء 1، القسم 1. دمشق: منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، 1991.
- ابن عساكر، علي بن الحسن بن عبد الله الشافعي. *تاريخ مدينة دمشق*. بيروت: دار الفكر، 1995.
- ابن مماتي، الأسعد. *قوانين الدواوين*. تح. عزيز سوربال عطية. القاهرة: مكتبة مدبولي، 1991.
- أبو دعة، أمين. *الحياة الاقتصادية في بلاد الشام في العصر الأيوبي*. دمشق: جامعة دمشق، رسالة ماجستير، 1988.
- أبو شامة، شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي. *كتاب الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية*. تح. إبراهيم الزبيق. بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، 1997.
- الأحمد، أنس أحمد ذياب. *التاريخ الاقتصادي للعصر الأيوبي (من 569هـ إلى 648هـ/1173م-1250م)*. اربد: جامعة اليرموك، رسالة دكتوراه، 2016.
- الإدريسي، أبي عبد الله محمد بن محمد بن عبد الله. *نزهة المشتاق في اختراق الآفاق*. القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، 2002.
- الأسدي، خير الدين. *أحياء حلب وأسواقها*. تح. عبد الفتاح رواس قلعه جي. دمشق: منشورات وزارة الثقافة والإرشاد القومي، 1984.
- إسماعيل، البيومي. *النظم المالية في مصر والشام زمن سلاطين المماليك*. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1998.
- أشتور، أ. *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للشرق الأوسط في العصور الوسطى*. تر. عبد الهادي عبلة. دمشق: دار قتيبة للطباعة والنشر والتوزيع، 1985.
- باقاسي، عائشة عبد الله عمر. *بلاد الحجاز في العصر الأيوبي*. جدة: جامعة الملك عبد العزيز، رسالة ماجستير، 1980.
- البدري، أبي البقاء عبد الله بن محمد المصري الدمشقي. *نزهة الأنام في محاسن الشام*. بغداد: المكتبة العربية، 1341هـ.
- البراهيم، عبد الرحمن بن إبراهيم بن صالح. *المسكوكات الأيوبية والملوكية في المتحف الوطني للأثار والتراث الشعبي بالرياض: دراسة أثرية مقارنة*. الرياض: وكالة الآثار والمتاحف، 2005.
- البكوش، حمزة محمد. "دور البريد العسكري الأيوبي في الصراع الصليبي الإسلامي في بلاد الشام". مجلة العلوم الانسانية والتطبيقية 20 (2015)، 21-32.
- البيومي، محمد رجب. *صلاح الدين الأيوبي قاهر العدوان الصليبي*. دمشق: دار القلم، 1998.
- الحارثي، عدنان محمد فايز. *عمران القاهرة وخطتها في عهد صلاح الدين الأيوبي*. القاهرة: مكتبة زهراء الشرق، 1999.

- الحازمي، ناصر محمد علي. *الحياة العلمية في دمشق في العصر الأيوبي (569-659هـ/1173-1260م)*. مكة: جامعة أم القرى، رسالة ماجستير، 1421هـ.
- حسن، محمد صديق. "سياسة الأيوبيين الزراعية في بلاد الشام". *آداب الرفادين* 48 (2007)، 1-17. https://radab.mosuljournals.com/article_33544.html
- الحموي، محمد ياسين. *دمشق في العصر الأيوبي*. دمشق: مكتبة النشر العربي، 1946.
- حيدر، فاروق أحمد. "المؤسسات التعليمية في عهد الدولة الأيوبية في اليمن". *مجلة الدراسات الاجتماعية* 16 (2003)، 43-97. <https://search.emarefa.net/detail/BIM107720>
- الدوري، عبد العزيز. *مقدمة في التاريخ الاقتصادي العربي*. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2007.
- رزق، عاصم محمد. *خانقاوات الصوفية في مصر في العصرين الأيوبي والمملوكي (567-923هـ/1171-1517م)*. القاهرة: مكتبة مدبولي، 1997.
- زكار، سهيل - بيطار، أمينة. *تاريخ الدولة العربية في المشرق من السلاجقة حتى سقوط بغداد*. دمشق: جامعة دمشق، الطبعة 3، 1998.
- زيتون، عادل. *العلاقات الاقتصادية بين الشرق والغرب في العصور الوسطى*. دمشق: دار دمشق للطباعة والنشر، 1980.
- سالم، عبد العزيز صلاح. *الفنون الإسلامية في العصر الأيوبي*. القاهرة: مركز الكتاب للنشر، 1999.
- شاهين، رياض مصطفى أحمد - المدني، رشاد عمر. *الأوقاف وأثرها على الحياة العلمية في بلاد الشام في العهد الأيوبي*. غزة: الجامعة الإسلامية بغزة، 2006.
- الشيزري، عبد الرحمن بن نصر. *نهاية الرتبة في طلب الحسبة*. القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، 1946.
- الصفدي، صلاح الدين خليل بن ايبك. *الوافي بالوفيات*، تج. أحمد الأرنؤوط - تركي مصطفى. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 2000.
- الصلابي، علي محمد. *صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس*. بيروت: دار المعرفة، 2008.
- طقوش، محمد سهيل. *تاريخ الأيوبيين في مصر وبلاد الشام وإقليم الجزيرة (569-661هـ/1174-1263م)*. بيروت: دار النفائس، الطبعة 2، 2008.
- الطواهي، فوزي خالد علي. *الحياة الاقتصادية في مصر في العصر الأيوبي (567-648هـ / 1171-1250م)*. عمان: الجامعة الأردنية، رسالة دكتوراه، 2008.
- عاشور، سعيد عبد الفتاح. *مصر والشام في عصر الأيوبيين والمماليك*. بيروت: دار النهضة العربية للطباعة والنشر، 1972.
- عبد الرحمن، خالد سليمان حمد بني. *إدارة بلاد الشام في العصر الأيوبي*. عمان: الجامعة الأردنية، رسالة دكتوراه، 1997.
- عبد الرزاق، منصور محمد. *الحمامات العامة بمدينة حلب منذ بداية العصر الأيوبي وحتى نهاية العصر العثماني: دراسة أثرية مقارنة*. القاهرة: المكتب العربي للمعارف، 2014.
- علوان، عبد الله ناصح. *صلاح الدين الأيوبي بطل حطين ومحرر القدس من الصليبيين*. القاهرة: دار السلام، د.ت.
- علوي، ناصر خسرو. *سفر نامة*. تر. يحيى الخشاب. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، الطبعة 2، 1993.

- علي، محمد كرد. *خطط الشام*. الجزء 4. دمشق: مكتبة النوري، 1983.
- العمرى، ابن فضل الله شهاب الدين. *مسالك الأبصار في ممالك الأمصار*. الجزء 3. بيروت: دار الكتب العلمية، 2010.
- عوض الله، الشيخ الأمين محمد. *أسواق القاهرة منذ العصر الفاطمي حتى نهاية عصر المماليك*. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2014.
- عيسى بك، أحمد. *تاريخ البيمارستانات في الإسلام*. بيروت: دار الرائد العربي، 1981.
- قاسم، قاسم عبده - علي، علي السيد. *الأيوبيين والمماليك: التاريخ السياسي والعسكري*. الجزيرة: عين للدراسات والبحوث الإنسانية والاجتماعية، د.ت.
- قدسي، إلياس عبده. *نبذة تاريخية في الحرف الدمشقية*. المملكة المتحدة: مؤسسة هندواي، 2019.
- الفرزوني، زكريا بن محمد بن محمود. *آثار البلاد وأخبار العباد*. بيروت: دار صادر، د.ت.
- القلقشندي، أبي العباس أحمد. *صبح الأعراس في صناعة الإنشاء*. القاهرة: دار الكتب المصرية، 1922.
- محمد علي، وفاء. *قيام الدولة الأيوبية في مصر والشام*. القاهرة: دار الفكر العربي، 1407هـ.
- محمد، عبد الرحمن فهمي. *التقود العربية ماضيها وحاضرها*. القاهرة: المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، 1964.
- محمود، أحمد عبد العزيز. *إحلاف بحق المجاهد صلاح الدين الأيوبي رجل عصره*. أربيل: مكتب التفسير للنشر والاعلام، 2010.
- المخلافي، عبد الله حاتم خالد. *الأيوبيين في اليمن (569-626هـ/1174-1229م)*. دمشق: جامعة دمشق، رسالة دكتوراه، 2009.
- مصطفى، شاكِر. *صلاح الدين الفارس المجاهد والملك الزاهد المفترى عليه*. دمشق: دار القلم، الطبعة 2، 2003.
- مطر، أزهار غازي. *الحياة الاجتماعية والاقتصادية في مصر في ظل الدولة الأيوبية (567-648هـ/1171-1250م)*. بغداد: جامعة بغداد، رسالة دكتوراه، 2013.
- المقدسي، شمس الدين أبي عبد الله محمد. *أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم*. ليدن: مطبعة بريل، الطبعة 2، 1906.
- المقريزي، تقي الدين أبي العباس أحمد بن علي. *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*. بيروت: دار صادر، د.ت.
- المقريزي، تقي الدين. *السلوك لمعرفة دول الملوك*. تج. محمد عبد القادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية، 1997.
- المقريزي، تقي الدين. *رسائل المقريزي*. تج. رمضان البدرى - أحمد مصطفى قاسم. القاهرة: دار الحديث، 1998.
- هايد، ف. *تاريخ التجارة في الشرق الأدنى في العصور الوسطى*. تر. أحمد رضا محمد رضا، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1991.
- ياغي، غزوان مصطفى. *المعالم الأثرية للحضارة الإسلامية في سورية*. الرباط: منشورات المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة، 2011.

AYRILMA KAYGISI BOZUKLUĞU ÜZERİNE BİR İNCELEME
AN EXAMINATION ON SEPARATION ANXIETY DISORDER

Mehmet Metin KAYA ¹

Öz

Bu çalışmada kaygı bozukluklarının alt kümesinde yer alan ayrılma kaygısı bozukluğu incelenmiştir. Çalışmada, kaygı türlerinin alt bileşenlerinden olan ayrılma kaygısı bozukluğu, bireyin erken yaşlarda çevresine uyumu, ileriki yaşlarda sosyal ilişkileri kurabilme becerisi ve bu ilişkiyi sürdürebilmesi açısından sebeplerinin incelenmesi ve gerekli müdahalelerin zamanında yapılabilmesinin önemi amaçlanmıştır. Ayrılma kaygısının bağlandığı kişiden ayrılamama, gelişim dönemine uygun olamayacak biçimde aşırı korku ve kaygı olarak tanımlanmıştır. Çalışmada ayrılma kaygısı bozukluğunun çocukluk ve yetişkinlikte görülme nedenlerine değinilmiştir. Nesne ilişkileri kuramı ve Klein'e göre ayrılma kaygısı nedenleri ile bağlanma teorisi kuramcısı John Bowlby'ye göre ayrılma kaygısının nedeni olan bağlanma problemlerinden söz edilmiştir. Çalışmada ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı ve klinik belirtileri ile DSM 5'e göre tanı ölçütleri vurgulanmıştır. Ayrılma kaygısı bozukluğu ile anne özellikleri ve çocuk mizacı ilişkisi, ayrılma kaygısı bozukluğu ve parçalanmış aile ilişkisine değinilmiştir. Çalışma, literatür incelemesini kapsamaktadır ve tarama yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın literatür taraması üzerinden yapılarak, saha çalışmasının olmaması, sınırlılıklar olarak değerlendirilebilir. Ortaya çıkan sonuçta; bu bozukluğun tedavisinde aile eğitiminin ve bireysel terapinin önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrılma kaygısı bozukluğunun kişiler arası ilişkilerde, akademik ve sosyal yaşamda işlevselliğin bozulmasına yol açtığı ve çocuklarda bu bozukluğun tedavisinin sonraki yaşantısında ve gelişiminde daha sağlıklı ilişkiler geliştirmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrılma kaygısı bozukluğunda aile eğitiminin önemi, bireysel terapi ve uzun süren ayrılma kaygı bozukluklarında ilaç desteği olmasının tedavi süreci açısından olumlu olacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelime: Kaygı, Ayrılma kaygısı, Ayrılma kaygısı nedenleri, Klinik belirtiler, Tedavi.

Abstract

In this study, separation anxiety disorder, which is a subset of anxiety disorders, was examined. In the study, it was aimed to examine the reasons for separation anxiety disorder, which is one of the sub-components of anxiety types, to adapt to the environment at an early age, to establish social relationships in later ages and to maintain this relationship, and to make necessary interventions in a timely manner. The inability to separate from the person to whom separation anxiety is attached is defined as excessive fear and anxiety that is not suitable for the developmental period. In the study, the causes of separation anxiety disorder in childhood and adulthood were mentioned. Object relations theory and reasons for separation anxiety according to Klein and attachment problems, which are the cause of separation anxiety according to attachment theory theorist John Bowlby, are mentioned. In the study, the diagnosis and clinical symptoms of separation anxiety disorder and diagnostic

¹ İstanbul Aydın Üniversitesi, E-posta mmetinkaya@stu.aydin.edu.tr, [ORCID: 0000-0003-3463-5162](https://orcid.org/0000-0003-3463-5162)

criteria according to DSM 5 were emphasized. The relationship between separation anxiety disorder and mother characteristics and child temperament, separation anxiety disorder and broken family relationship are mentioned. The study includes literature review and scanning method was used. The lack of fieldwork can be considered as limitations by making the study over the literature review. The result is; Family education and individual therapy are thought to be important in the treatment of this disorder. It is thought that separation anxiety disorder causes dysfunction in interpersonal relationships, academic and social life, and the treatment of this disorder in children is important in terms of developing healthier relationships in their later life and development. It is evaluated that the importance of family education in separation anxiety disorder, individual therapy and drug support in long-lasting separation anxiety disorders will be positive in terms of the treatment process.

Key Words: Anxiety, Separation anxiety, Causes of separation anxiety, Clinical symptoms, Treatment.

GİRİŞ

Kaygı; sebebi bilinmeyen korku ve endişe hali olarak tanımlanmaktadır. Gerçek korku dışardan gelebilme ihtimali olan tehlikelere karşı kişinin gösterebildiği zihinsel ve bedensel tepkilerdir. Ancak kaygı durumu nedeni belli olmayan ve içsel olarak hissedilen ve gerçek tehlike karşısında görülebilen zihinsel ve bedensel tepkilerin oluşmasıdır. Kaygı durumları bazen çok hafif seyretmesine karşı bazen de işlevselliği etkileyebilecek kadar ağır yaşanabilmektedir (Tükel, 2006). Kaygı durumlarının ağır yaşandığı durumlarda somatik belirtiler ortaya çıkabilmektedir. Kaygının en fazla ortaya çıktığı zamanlar; önceden tahin edilemeyen ve kontrol edilemeyen durumlardır. Kişide ortaya çıkabilen kaygıların bir nedeni de zihinsel olarak olay ve olgular ile ilgili yanlış kodlamalardır. Bu yanlış kodlamalar kaygı sebebi olabilmektedir (Koroğlu, 2011). Psikodinamik yaklaşımda kaygının sebebinin id-ego-süperego arasındaki çatışmanın sebep olduğu düşünülür. Freud, ayrılık kaygısı bozukluğunu annenin kaybedilmesi ile ilişkilendirir (Türkbay, 1999). Annenin ilk koruyucu olması ve bu durumun oluşturduğu güven ve bağlılık duygusunun kaybedilmesinin kaygıyı oluşturabileceği ve yetişkin yaşlardaki kaygının bu durumun devamı olduğunu belirtmektedir (Türkbay, 1999). Bireylerin erken dönem veya yetişkinlikte yaşadığı kaygılarını tetikleyici birçok neden olabileceği düşünülmektedir. Kaygının öğrenilen bir duygu yönü de bulunmaktadır. Bu durum, annelerin kaygı düzeyinin çocukların kaygı düzeyini etkileyebileceği veya tetikleyebileceği düşünülebilir (Alisanoğlu ve Ulutaş, 2003). Kaygı bozukluklarından biri olan ayrılma kaygısı bozukluğu (AKB), ağır seyrettiği durumlarda hayatın işlevselliğini olumsuz etkileyebilmektedir.

1. AYRILMA KAYGISI BOZUKLUĞU NEDİR

Ayrılma kaygısı çocuklarda bağlandığı kişiden ayrılamama, bağlandığı nesnelere uzaklaşmama, gelişim dönemine uygun olmayacak biçimde aşırı korku ve kaygı olarak tanımlanabilmektedir (Gümüş, 2018).

Ayrılma kaygısı kaygı bozukluklarının alt kümesinde yer alan bozukluklardandır. Ayrılma kaygısı bozukluğu (AKB) önceleri çocukluk döneminde yaşanan bir kaygı bozukluğu türü olarak değerlendirilmiştir. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarda yetişkin kişilerde de ayrılma kaygısı bozukluğu bulguları tespit edilmiştir. Ayrılma kaygısı bozukluğu yetişkinlerde iki türlü ortaya

çıkabilmektedir. Birinci türü çocukluk döneminden gelen ve yetişkinliği etkileyebilen tür, ikincisi onlu yaşların sonunda ya da daha sonra hatta geç yaşlarda ortaya çıkabildiği görülmektedir (Morrison, 2019).

1392 yıllarında Broadwin; okula gitmek istemeyen çocuk ve gençler ile ilgili yaptığı çalışmalardan yola çıkarak ayrılık kaygısını, okuldan kaytarma ve okula gitmek istememe, şeklinde ifade etmiştir. Bu durum kurallara uymama, karşı gelme davranışı, suça karışma gibi durumları beraberinde getirmektedir. Broadwin, yaptığı çalışmalarda bu durumun okul korkusu olmadığını, annelerine bir şey olacağı endişesi ile okuldan kaçtıklarını belirtmiştir (Broadwin, 1932).

Bakımveren/anneden ayrı kalındığında ortaya çıkan endişe hali ya da bağlanılan kişi ile ayrılma yaşanma durumunda ve ayrılma ihtimali ortaya çıktığında yaşanan yoğun endişe olduğu değerlendirilmektedir (Diriöz, 2010).

Ayrılma kaygısı, kişi için önemli olan insandan ayrılma ya da ayrılma korkusunun yaşanmasıdır (Işık, 2006). Ayrılık kaygısı 0-1 yaş aralığında olan bebeklerde yaşanan normal gelişim dönemi özelliği olmakla birlikte anne/bakım verenden ayrılmaya yoğunlaşma durumudur. Ayrılma kaygısı bir yaşına doğru ortaya çıkmaya başlar ve iki buçuk yaşlarında sona erer. Bu süreyi aşan ayrılık kaygısı araştırılması gereken durumlardandır. Üç yaş yaş civarında korku ve endişeler aşırı düzeyde devam etmese de bu yoğunluk devam ettiğinde çocukta uyumsuzluklar artmaktadır (Altınbaş, 2009). Erken yaşlarda yaşanan korkular ve kaygılara yetişkin yaşamında kaçırılma korkusu, hırsız korkusu, sevdiklerini kaybetme korkusu olarak ortaya çıkabilmektedir (Büküşoğlu, 2004). Sonraki yıllarda ayrılma kaygısı bozukluğu ile ilgili daha detaylı çalışmalar da yapılmıştır. Günümüzde ayrılma kaygısı bozukluğu birçok araştırmaya konu olan kaygı türlerindedir.

1.1. Ayrılma Kaygısı Bozukluğunun Görülme Nedenleri

İnsanlar yaratılış gereği biopsikososyal gelişim süreci içindedirler. Kişinin yaşadığı her tür olay ve içinde bulunduğu tüm şartlar genel olarak tüm yaşamını etkiler. Yaşamını etkileyen bu durumlar bazen dolaylı bazen de doğrudan kişiye etki eden faktörlerdir. Tüm yaşanan olay, durum, şartlar kişinin psikolojik sağlığına da dolaylı ya da doğrudan etki eder. Psikolojik sağlığa etki eden nedenlerin psikolojik gelişim evrelerin yaşandığı çocukluk ve genç yetişkinlik dönemine dayandığı değerlendirilebilir. Bu sebep ile birçok kuramcı yaşamın ilk evresinde insanın gelişimine odaklanmış ve ergenlik dönemini de içine alan gelişim dönemleri incelemişlerdir. Psikoloji kuramcılarının neredeyse tümü çocukluk çağında yaşanabilecek problemlerin sonraki yıllarda psikopatolojik durumların temeli olabileceği konusunda hem fikirdirler. Çocukluk çağında yaşanabilecek olası problemlerin ortaya çıkarabileceği patolojik durumlardan biri de sonraki dönemlerde de ortaya çıkabilecek işlevsellikte bozulmalara yol açabilecek ve kaygının temelini oluşturabilecek yaşantılar olabilmektedir.

Ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı almış çocukların anne ve babalarında da ayrılma kaygısı bozukluğunun yetişkinlikte görülen biçimi olduğu belirlenmiştir. Ayrılma kaygısı bozukluğunun genetik alt yapısı vardır (Morrison, 2019).

Çocuğun ilk kaygısını anne-bebek bütünlüğünü bozan doğum ile yaşayabileceği düşünülmektedir. Doğumun zor geçmesi, doğum sırasında yaşanabilecek olumsuz durumlar bebeğin ilk kaygı yaşantısının daha yüksek oranda etkileyebileceği değerlendirilebilir. Bu ilk kaygı ve sonrasına bebeğin içgüdüsel olarak ilk nesne ile olan ilişkisi sonraki yaşantıda oluşabilecek kaygıların temelini de oluşturabilir. İyi nesne ilişkisi geliştirememiş bebeklerde sevgi nesnesine kök olabilecek olumlu ilişki gelişiminde eksiklik olabilmektedir. Sevgi nesnesine kök olabilecek iyi nesne ilişkisindeki eksiklikler bağlanma problemi oluşturabilecek ve doğum ile başlayan ilk kaygıyı da arttırabilecektir (Klein, 2018).

Psikanaliz kaygıyı bilinç seviyesi veya bilinç dışı kaynaklı tehlikelerden kurtulma olarak değerlendirmektedir. Sosyal kuramcılar kaygının yaşantı yolu ile öğrenme kuramcılarını öğrenme ile gerçekleştirdiğini söylemektedirler (Geçtan, 2014). Çocukluk gelişim dönemlerinde çocuğun yaşayabileceği tüm sorunlar ve ergenlik döneminde bireyin karşılaşılabileceği tüm olumsuz yaşantılar kaygının temelini veya kaygıyı oluşturabilecek durumlardır.

Çocukluk çağında anne baba tutumu, aşırı korumacılık, yetiştirme tarzı, davranış öğretebilmek için kullanılan tüm yöntemler, çocuğun ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmaması, ihtiyaçların karşılanma biçimi, çelişkili anne baba tutumları çocuğun kaygı düzeyini arttırabilecek faktörler olarak değerlendirilmektedir. Ergenlik döneminde anne baba tutumu, psikolojik ve fiziksel şiddet, abartılı tepkiler, aşırı korumacılık, ebeveyn kaygısının yüksek olması kaygı düzeyini arttırabilecek nedenler arasında sayılabilir (Geçtan, 2014). Ayrılma kaygısı bozukluğunun temelini bebeklerde ve yetişkinlerde kişiler arası bağlanma modellerinin oluşturduğu düşünülmektedir.

Nesne ilişkileri kuramına göre iyi nesne ilişkisi oluşmayan ve bakım verene transfer edilemeyen iyi nesne ilişkisi ve sevgi yaşamın diğer evrelerinde bağlanma problemlerine yol açabilmektedir (Klein, 2018). Bağlanma teorisinin kuramcısı John Bowlby, bebeğin bakım verene karşı yakınlık kurması ve devam ettirmesi için gösterdiği her tür davranışı bağlanma davranışı olarak tanımlar ve bağlanma davranışlarının bebeğin kendini güvende hissetme ihtiyacı ve tehlikelerden korumayı hedeflediğini belirtir. Bakım veren kişi, bebeğinin bu davranışlarına duyarlı olup karşılık verdiğinde, bebek bakım vereni/annesini güvenilir bir sığınak olarak algılar, böylelikle başkalarına da güvenebilmeyi öğrenir ve bu güveni çevresine transfer edebilir (Morsünbül ve Çok, 2011). Ancak, bu süreç aksadığında, bebek annesiyle güvenli bir bağ geliştiremez. Bağlanma teorisine göre bağlanma figürünün olmaması hem çocuk hem de yetişkinlerin kaygı veya rahatsızlık göstermesinin belirleyicisi olabilir çünkü bağlanma sistemi koruyucu rolünü yerine getirememektedir. Destek alamayan çocuk kendisini güvende hissetmez Bu sebeple, güvenli bağlanma geliştiremeyen çocuklar dünyayı tehlikeli,

her yönden gelebilecek tehditlerle dolu bir yer olarak algılar (Sümer ve Güngör, 1999). Bu durumun, çocuğun güvende olma, anlaşılma ve sakinleşme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında olumsuzluklara neden olabileceği değerlendirilmektedir.

Güvenli bağlanma, olumsuz duyguları yönetmek için içsel bir kaynaktır ve yaşamda karşılaşılan güçlükler karşısında dirençli ve esnek olmayı sağlar ve bireyin baş etme becerilerini geliştirmesine etki eder. Erken çocukluk döneminde güvenli bağlanma oluşturamayan çocuklar baş etme becerileri geliştirme de zorlanmaktadır. Güvensiz bağlanma durumu olumsuz duygu durumu ve ruh sağlığı için risk faktörüdür (Kesebir, Kavzoğlu ve Üstündağ, 2011).

Yetişkinlik döneminde bağlanma, bebeklik dönemine göre bazı benzerlikler olsa da farklılıklar göstermektedir. Bebeklik döneminde bağlanma daha çok bakım veren ile olan ilişkide kurulan güvene bağlı iken, yetişkinlikte bağlanma ilişkisinde bir karşılıklık vardır. Her iki tara da gerekli olduğunda birbirinin güvenlik ihtiyacını giderme konumundadır. Yetişkinlerdeki bağlanma biçimlerinin diğer bir özelliği bebeklik ve çocukluk döneminde ebeveynin üstlendiği rolü eşin ya da partnerin üstlenmesidir (Küçüköyük, 2015). Yapılan çalışmalarda ayrılma kaygısı bozukluğunun çocukluk döneminde görülme olasılığı %4, yetişkinlerde %6'dır (Akman, 1994). Cinsiyet değişkenine göre ayrılma kaygısı bozukluğunun erkeklere göre kadınlarda daha yüksek olduğu değerlendirilmektedir (Kendler, Neale, Kessler, Heath ve Eaves, 1992).

1.2. Ayrılma kaygısı Bozukluğu Tanısı ve Klinik Belirtiler

Ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı, ayrılma kaygısının uzun sürmesi, işlevselliğin bozulması ve gelişime uygun olmayan uzun süreli korku veya kaygı durumunda konulmaktadır.

Ayrılma kaygısı bir bozukluk olarak ilk defasında DSM 3'te tanımlanmış ve 18 yaş öncesinde başlayan çocukluk dönemine özgü bir kaygı olarak değerlendirilmiştir. Tanı için gerekli olan iki haftalık süre DSM 4'te dört haftaya çıkarılmıştır. DSM 4' göre ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı koyabilmek için 8 ölçütten üçünün olması yeterlidir. DSM 5'te kaygı bozuklukları altında tanımlanmıştır. Yine DSM 5 'te tanı ölçütlerinde değişiklik yapılarak 18 yaşından önce çıkma zorunluluğu kaldırılmış ve yetişkinler için en az 6 ay, çocuklar için en az 4 hafta sürmesi koşulu eklenmiştir (Atlı, 2011).

Yapılan bazı çalışmalarda ayrılma kaygısı bozukluğu yetişkinlerde, klinik belirti olarak bağlandığı kişi tarafından terk edildiğinde bunula baş edemeyeceğini düşünme, bağlanılan kişiye önemli bir zarar geleceği endişesi, yakınları ile beraber güvenli bir ortamda kendini güvende hissedebilme, tek başına uyumakta güçlük çekme endişeleri olduğu görülmüştür (Manicavasagar, 1997; akt. Atlı,2011). Ayrıca bağlandığı kişi ve yakınları ile ilişkisini bozacak aksamalardan endişe etme, günlük işlerinde aksama olduğunda yakınları ile ilişkilerinin bozulacağı, yakınlarından ayrılma veya onların kendisini terk edeceği düşüncesi ile panik atağı geçirme, bağlandığı kişileri yanında

tutabilmek için gereğinden fazla konuşma gibi klinik belirtilerin ortaya çıktığı görülmüştür (Atlı, 2011).

Ayrılma kaygısı bozukluğu, çocuklarda ilk defa okula başlarken ve hemen sonrasında, okul değişimi ile bağlantılı olarak 11'li yaşlarda, 14 yaş ve sonrasında sık gözlemlenebilmektedir.

Yeni bir eve taşınma, ciddi tıbbi bir durum, ebeveyn ölümü, yakın bir arkadaşının kaybı veya evcil hayvanının ölümü gibi olaylar ayrılma kaygısı bozukluğunu başlatabilmektedir.

Klinik belirtiler olarak okul öncesi çocuklarda bakıcı ve kreş reddi, okul çağı çocuklarında okul reddi durumu ortaya çıkabilir. Çocuklar evde ya da anne babaları ile kalabilmek için hayali ya da başka bedensel semptomlar yaşayabilir (Morrison, 2019).

Hastalık şikâyetleri olabilir, uyku sorunu yaşayabilirler. Uykuya dalıncaya kadar anne-babalarının yanında kalmasını isterler. Bağlanılan kişiye zarar geleceğini düşünürler. Ayrılma kaygısı yaşayan çocuklar kendilerinin ya da bağlandıkları kişilerin kaza geçirebilecekleri konusunda aşırı endişe duyarlar ve bir daha onları göremeyeceklerini, kaybedeceklerini düşünürler. Ayrılma kaygısı yaşayan çocuklar kendilerinin ya da ebeveynlerinin ölümü ile ilgili kâbuslar görürler.

Ergenlerde ayrılma kaygısının dışı vurumu az görülür. Ancak yaşadıkları kaygıyı tek başlarına katılabilecekleri etkinlikleri istememe ve huzursuzluk gibi durumlar gözlemlenebilir (Küçüköyük, 2015).

Ayrılma kaygısı, yıllarca sadece çocuklarda görülen bir bozukluk olarak değerlendirilmiştir. Ancak yetişkinlerde de eş ve çocuk ile ilgili yaşanan korkular bu tür kaygıya neden olabilmektedir (Yüksel, 2001). Yetişkin ayrılık kaygısı on sekiz yaş öncesi veya yetişkinlik döneminde yaşanabilmektedir (Yıldız, 2008). Yetişkinlerde ayrılma kaygısı evden ayrılma durumu, ebeveyn olma durumu ve romantik ilişkiler gibi dönemlerde ortaya çıkabilmektedir. Ayrılma kaygısı bozukluğu olan bireyler eş veya partnerlerine karşı abartılı bir ilgi içinde olabilirler. Bu nedenle herhangi bir ayrılık durumunda oldukça sıkıntılı bir dönem yaşayabilirler. Ayrılma kaygısı bozukluğu yaşayan çocukların yetişkinlik döneminde de bu kaygıları yaşayabildiklerini gösteren araştırmalar bulunmaktadır (Manicavasagar, Silove , Curtis, 2000).

1.3. DSM 5'e göre Ayrılma kaygısı ölçütleri

A. Aşağıdakilerden en az üçünün olması ile belirli, kişinin bağlandığı insanlardan ayrılmasıyla ilgili, gelişimsel olarak uygun olmayan ve aşırı düzeyde bir kaygı ya da korku duyması:

1. Evden ya da bağlandığı başlıca kişilerden ayrıldığında ya da böyle bir ayrılık beklendiğinde yineleyici ve aşırı biçimde tasalanma

2. Bağlandığı başlıca kişileri yitireceğine ya da onların başına bir iş geleceğine ilişkin sürekli ve aşırı bir kaygı duyma

3. Kötü bir olayın, bağlandığı başlıca kişiden ayrılmasına yol açacağına ilişkin sürekli ve aşırı bir kaygı duyma

4. Ayrılma korkusundan ötürü, sürekli olarak, okula ya da başka bir yere gitmek istememe ya da gitmeyi reddetme

5. Tek başına kalma, evde bağlandığı kişiler olmaksızın kalma ya da kendi için önemli yetişkin insanlar olmadan diğer ortamlarda bulunma konusunda isteksizlik gösterme ya da bu konuda sürekli ve aşırı bir korku duyma

6. Bağlandığı kişilerin yakınında olmadan ya da evin dışında uyuma konusunda sürekli bir isteksizlik gösterme ya da uyumayı reddetme

7. Ayrılma konusunda sürekli kâbuslar görme

8. Bağlandığı başlıca kişilerden ayrıldığında ya da böyle bir ayrılık beklendiğinde yineleyici bir biçimde fiziksel belirti yakınmaları getirme (baş ağrıları, karın ağrıları, bulantı ya da kusma gibi)

B. Bu korku, kaygı ya da kaçınma süreklilik gösterir, çocuklarda ve ergenlerde en az dört hafta, erişkinlerde altı ay ya da daha fazla sürer.

C. Bu bozukluk, klinik açıdan belirgin bir sıkıntıya ya da sosyal, okulla ya da işle ilgili alanlarda ya da diğer işlevsellik alanlarında işlevsellikte düşmeye neden olur.

D. Bu bozukluk, otizm kapsamında değişikliğe aşırı derecede direnç göstermekten ötürü evden ayrılmaya karşı koyma, psikozla giden bozukluklarda ayrılmaya ilişkin sanrılar ya da varsanılar, agorafobide güvenilir biri olmadan dışarı çıkmayı reddetme, yaygın kaygı bozukluğunda önem verdiği diğer kişilerin başına bir hastalık gibi kötü bir olay gelecek olmasından ötürü kaygı duyma ve hastalık kaygısı bozukluğunda bir hastalığın olduğuna ilişkin kaygılanma gibi başka bir ruhsal bozuklukla daha iyi açıklanamaz (Amerikan Psikiyatri Birliği, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı, DSM-5, 2014).

2. AYRILMA KAYGISI BOZUKLUĞU İLE ANNE ÖZELLİKLERİ VE ÇOCUK MIZACI İLİŞKİSİ

Yapılan bazı çalışmalarda anne yaşının yüksek olması nedeni ile aşırı ilgilenmeci bir tarz ile çocuklarını yetiştirmeleri çocuklarda ayrılık kaygısı bozuklu ile ilişkili görülmüştür. Annenin aşırı koruyuculuğu da bu tür kaygı bozukluğunun temeli olan bağlanma biçimi ile ilişkili olduğu görülmüştür. Ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı alan çocukların annelerinin öğrenim durumu düşüklüğünün rol işlevleri ile ilişkili olduğu değerlendirilmiştir (Türkbay, 1999).

Ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı alan çocuklarda mizaç özelliği olarak daha utangaç ve çekingen bir davranış biçimlerinin olduğu görülmüştür. Uyarılara karşı çekingen tavır gösteren bir mizaca sahip oldukları, biyolojik ritimlerinde düzensizlik olduğu ve uyumlarının uzun süre aldığı

gözenmiştir. Ayrılma kaygısı bozukluğu tanısı alan çocuklar diğer çocuklara göre daha yoğun tepkisel davranışlar sergileyebilmekte, sıklıkla huzursuzluk duymakta, dikkat dağınıklığının daha fazla olduğu ve yaptığı işi sürdürme davranışından hemen bırakabildikleri ve keyifsiz bir davranış sergiledikleri gözlenmiştir (Bellibaş, Büküşoğlu, Erermiş, 2005).

3. AYRILMA KAYGISI BOZUKLUĞU VE PARÇALANMIŞ AİLE İLİŞKİSİ

Yapılan araştırmalarda boşanmış ailelerde; 0-3 yaş grubu çocuklarda, ağlama, uyku problemleri, huzursuzluk ve öfke patlamaları olur. 3-5 yaş arası çocuklarda korku ve çaresizlik, rüyalarda sık sık kâbus görme durumu, ağlama ve öfke nöbetleri, yeme ve uyku düzensizliği, kaygı düzeyinde anlamlı artışlar gözlenebilmektedir. 6-12 yaş çocuklarda ebeveynlerinin kendisini ter edeceği düşüncesi, boşanmadan kendisini suçlu görme, reddedilmiş hissetme, yalnızlık hissi duyma gibi durumlar gözlenebilmektedir. 12-18 yaş arası çocukların hayal kırıklığı, depresyon, öfke ve yalnızlık duyguları olduğu gözlenmiştir. 21 yaş ve üstü ebeveyni boşanan bireylerde de sonraki yaşamlarında bağlanma problemleri oranının yüksek olduğu görülmüştür (Aral ve Sağlam, 2012). Boşanma sonrası çocuk ve bireylerde görülen davranış ve tepkilerin ayrılma kaygısı bozukluğunu tetikleyici olabileceği görülmüştür (Gümüş, 2017). Boşanma sürecinde yaşanan süreçlerde; ebeveynler arası velayet tartışmaları, boşanmanın çocuğa söylenme biçimi, boşanma sonrası çocuğun yaşamını sürdüreceği yer ile ilgili belirsizlikler çocukta travmatik etkilere dönüşerek, kaygı yaşamasına sebep olabilir (Yaşa ve Yıldırım, 2019). Boşanmış ailelerin çocuklarında uyumluluk ve iyilik halinin olumsuz etkilenebildiği bunda çocuklarda kaygı düzeyini arttırdığı değerlendirilmektedir (Storksen ve arkadaşları, 2005). Bağlanma kuramına göre doğuştan güven arayışı ile hareket eden bireyin, ailenin parçalanması ile güvenli bağlanma içinde olduğu ebeveynleri ile iletişimi ve ilişkisi farklılaşacağı için, bu durumun ayrılık kaygısının tetikleyicisi olabileceği düşünülebilir. Ailenin parçalanması ile güvende yaşadığı ortamda farklılıklar ve değişiklikler yaşanabileceği düşünülür ise çocuğun zihninde güvenli yer imgesi zedelenecek travmaya dönüşebilir ve dolayısı ile bu durum ayrılık kaygısı tetikleyicisine dönüşebilir. Parçalanmış aile durumunun çocuklarda ve yetişkinlerde ayrılma kaygısı bozuklunu tetikleyebileceği değerlendirilmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda yetişkinlikte ayrılık kaygısı yaşayan bireylerin ebeveyni boşanmış ailelerden geldiği ve bu durumun yetişkinde hayal kırıklığının temelini oluşturan durum olabileceği görülmüştür (Najam ve Kausar, 2012). Benzer çalışmalarda da baba yoksunluğunun özellikle ergen dönemde yaşanmış olması kişinin sosyal, duygusal ve psikolojik problemler yaşanmasında etken olduğu değerlendirilebilir. Boşanmış ailelerde ebeveynlerden birinin evi terk etmesi ya da her iki ebeveynin ev değişikliği çocuk ve ergenlerde terkedilmiş duygusu oluşturabileceği, bu durumun da ayrılık kaygısının temeli olan travma tetikleyicisi durumuna gelebileceği değerlendirilebilir (Göktürk, 2001; Yakupoğlu, 2011).

4. AYRILMA KAYGISI BOZUKLUĞUNDA TEDAVİ

Ayrılma kaygısı bozukluğu olan çocuklarda ve yetişkinlerde tedavi süreci tüm kuramlara göre benzer ve farklı yönler olsa da tedavi sürecinde aile terapisinin önemli olduğu ve aile psikoetiğiminin ayrılma kaygısı sürecinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Tedavi sürecinde bilişsel davranışçı yöntemlerin etkili olduğu, oyun terapisi ve bireysel psikoterapi ile bireyin desteklenmesi gerekmektedir. Ayrılma kaygısı bozukluğunun alevlenme gösterebildiği gözlenmiştir. Yapılan çalışmalarda ayrılma kaygısı bozukluğu yaşayanların 3/2 sinin davranışsal yaklaşımlar ile düzelebildiği görülmüştür. Tedavi metotları olarak; şema terapi, bilişsel-davranışçı terapi, grup psikoterapisi, psikodinamik tedavi, evlilik ve aile terapisi ve ilaç tedavisi olarak değerlendirilebilir (Faith, 2009).

Bunların yanında ayrılma kaygısı bozukluğu süresinin uzaması ile ilaç tedavisi de önerilebilir (Türkbay, 1999). Ayrılma kaygısı bozukluğunda aile eğitimi, terapi desteği ve ilaç tedavisinin birlikte yürütülmesinin tedavinin etkisi açısından önemli olabileceği değerlendirilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ayrılma kaygısı bozukluğu okul öncesi ve okul çağı çocuklarında görülebildiği gibi yetişkinlik döneminde de görülebilmektedir. Kuramcılara göre bağlanma biçimlerine ve bakım veren ile geliştirilen güven ve güvensizlik ilişkisine dayanabilen ayrılma kaygısı bozukluğunu tetikleyici, bireyin çevresinde gelişebilecek önemli bir yaşantı kaynaklı olabileceği değerlendirilmektedir (Najam ve Kausar, 2012). Çocukların mizaç özelliklerinin ayrılma kaygısının oluşumunda etkileri olduğu ve bu neden ile çekingen, utangaç ve tepkiselliği yoğun olan çocukların uyum problemlerinin daha zor olduğu düşünülmektedir. Mizaç yapıları zor olan çocuklar ile yapılabilecek önleyici çalışmaların ayrılma kaygısı bozuklukları önlemede etkili olabileceği değerlendirilmektedir. Parçalanmış ailelerde yaşanan tüm olumsuz süreçlerin ayrılma kaygısının tetikleyicisi olabileceği değerlendirilmektedir. Parçalanmış ailelerde güvenli bağlanma ilişkisinde etkilenmelerin olabileceği ve güvenli yer ile ilgili zihinsel imgelemenin olumsuz etkilenmesi ile ayrılık kaygısına neden olabileceği düşünülmektedir. Ergenlik döneminde boşanmış ebeveyn problemi yaşayan çocukların yetişkinlik dönemde duygusal, sosyal ve psikolojik problemler yaşayabileceği değerlendirilmektedir. Ebeveyni boşanmış çocukların terkedilmiş duygusu yaşayabileceği ve durumun ileriki yaşamında ayrılık kaygısı yaşamasına sebep olabileceği değerlendirilmektedir. Parçalanmış ailelerde genel anlamda uyum ve iyilik halinin olumsuz etkilenebileceği değerlendirilmektedir. Bu bozukluğun tedavisinde aile eğitiminin ve bireysel terapinin önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrılma kaygısı bozukluğunun kişiler arası ilişkilerde, akademik ve sosyal yaşamda işlevselliğin bozulmasına yol açtığı ve çocuklarda bu bozukluğun tedavisinin sonraki yaşantısında ve gelişiminde daha sağlıklı ilişkiler geliştirmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Ayrılık kaygısı bozukluğu ile ilgili çalışmaların genel olarak, başka bir eş tanı ile ele alındığı görülmüştür. Genetik yapı,bağlanma biçimleri,mizaç,ebeveyn kaybı yada parçalanmış aile yapısı,parçalanmış ailede yaşanan tüm olumsuz süreçler,aile kültürü, bakım verenin çocuk ile olan ilişkisi ve yaşanabilecek travmaların ayrılma kaygısını tetikleyebileceği görülmüştür. Yaşanabilecek tüm bu durumlarda, kontrol edilebilecek faktörler önceden minimize edilebilirse bireyin ayrılık kaygısını bozukluğa dönüşmeden atlabileceği değerlendirilmektedir. Ayrılık kaygısı bozukluğu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde tedavi konusunda yeterli çalışmanın olmadığı ve eş tanı ile birlikte değerlendirildiği görülmüştür.Ayrılık kaygısı bozukluğu ile ilgili yapılacak olan psikoterapötik temelli çalışmaların alana önemli katkı sunuabileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akman, Y. (1994), Anaokulu Öğrencileri Ayrılık Kaygısı Ölçeği, *Psikolojik Danışma Ve Rehberlik Dergisi*, 2(1), 13-18.
- Alisinanoğlu, F. ve Ulutaş, İ. (2003). Çocukların kaygı düzeyleri ile annelerinin kaygı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 28(128), 65-71.
- Altınbaş, İ. (2009). *Ayrılma Anksiyetesi Tanısı Alan Çocukların Ebeveynlerinin Mizaç ve Karakter Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Klinik (Uygulamalı) Psikoloji Anabilim Dalı.
- Amerikan Psikiyatri Birliği, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı, DSM-5 Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı, 4. Baskı, Tanı Ölçütleri Başvuru Kitabından, Çev. Köseoğlu E, Hekimler Yayın Birliği, Ankara, 2014.
- Aral, N., Sağlam, M. (2012). Ebeveynleri boşanma sürecinde olan çocuklar ile ebeveynleri ile birlikte yaşayan çocukların duygularının cinsiyete göre incelenmesi, *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 74- 79
- Atlı, Ö. (2011). *Panik Bozukluğu Ve Yetişkin Ayrılma Anksiyete Bozukluğu hastalarında CO2 Duyarlılığı*. Uzmanlık Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı.
- Bellibaş, E., Büküşoğlu, N., Erermiş, S. (2005). Ayrılma Anksiyetesi Bozukluğu Tanılı Bir Grup Çocukta Mizaç Özellikleri. *Ege Tıp Dergisi*, 39-44.
- Büküşoğlu, N. (2004). *Çocuklarda Okul Fobisi Gelişimine Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi*. Ege Pediatri Bülteni, s.125-134.
- Diriöz, M. (2010). *Ayrılma Anksiyetesi İçin Yapılandırılmış Klinik Görüşme, Çocukluk Ve Yetişkin Ayrılma Anksiyetesi Ölçeklerinin Geçerlilik Ve Güvenirliği*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

- Faith, C. (2009). Dependent Personality Disorder: A Review of Etiology and Treatment. *Graduate Journal of Counseling Psychology*, 1(2), 7.
- Geçtan, E. (2014). *Psikanaliz ve Sonrası*. İstanbul: Metis.
- Göktürk, Ü. (2001). Boşanma, Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Ders Kitabı.(Ed. Ö. Polvan) (1. baskı) içinde (s. 251-255). İstanbul: Nobel.
- Gümüş, C. (2017). *Ebeveynleri Boşanmış 21 yaş ve Üzeri yetişkin bireylerin kişilerarası ilişkilerindeki bağlanma modelleri ve ayrılma kaygılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı Klinik Psikoloji.
- Işık, E., Taner, Y. (2006). *Çocuk Ergen ve Erişkinlerde Anksiyete Bozuklukları*. İstanbul: Asimetrik Paralel Kitabevi.
- Kendler K, Neale M, Kessler R, Heath A, and Eaves L. The Genetic epidemiology of phobias in women: The interrelationship of agoraphobia, social phobia, situational phobia, and simple phobia. *Arch. Gen. Psychiatry*, 1992; 49:273-281.
- Kesebir, S., Kavzoğlu, S.Ö., Üstündağ, M.F. (2011). Bağlanma ve Psikopatoloji. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*. 2011; 3(2):321-342
- Kılıç, H.G. (2007). Bazı Demografik Değişkenler ve Anne Baba Tutumlarına Göre Madde Bağımlısı Bireylerin Anne Baba Bağlılıkları İlişkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koroğlu, E. (2011). *Psikoterapi Yöntemleri*. Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
- Küçükdoğan, C. (2015). *3-5 Yaş Arasında Ve Anaokuluna Giden Çocuk Annelerinin Ayrılma Kaygısı Ve Bağlanma Biçimleri İle Çocuğun Davranışları Ve Ayrılma Kaygısı Arasındaki İlişki: Bilişsel Esnekliğin Aracı Rolü* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı Klinik Psikoloji Bilim Dalı.
- Klein, M. (2018). *Haset ve Şükran*. İstanbul: Metis.
- Manicavasagar V., Silove D., Curtis J. (2000), Continuities Of Separation Anxiety From Early Life Into Adulthood, *J Anxiety Disord*,14,1-18.
- Morrison, J. (2019). *DSM-5'i Kolaylaştıran "Klinisyenler İçin Tanı Rehberi"*. Ankara: Nobel.
- Morsünbül, Ü., Çok, F. (2011). Bağlanma ve İlişkili Değişkenler. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(3), 553-570.
- Najam, N., Kausar, R, (2012). Father adaptance rejection, father uninvolved and socioemotional adjustment of adolescents in Pakistan. *Journal of Behavioural Sciences*. (22)1, 1-22.

- Storksen, I., Roysamb, E., Moum, T., Tambs, K. Adolescents, (2005). With a childhood experience of perental divorce: A longitudinal study of mental healt and adjustment. *Journal of Adolescence*, 28(8),725-739.
- Sümer, N., ve Güngör, D. (1999). Çocuk Yetiştirme Stillerinin Bağlanma Stilleri, Benlik Değerlendirmeleri ve Yakın İlişkiler Üzerindeki Etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 14(44), 35-58.
- Tükel, R., ve Alkın, T. (2006). *Anksiyete Bozuklukları*. Ankara: Türkiye Psikiyatri Derneği Yayınları
- Türkbay, T. (1999). *Ayrılık Kaygısı Bozukluğunda Psikolojik, Ailesel ve Sosyal Etmenlerin Araştırılması*. Tıpta Uzmanlık Tezi. Ankara: Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Askeri Tıp Fakültesi.
- Türkbay, T. Ayrılma Kaygısı Bozukluğu. <https://www.slideshare.net/tumerturkbay/ayrilk-kaygs-bozukluu>. (26.01.2021 tarihinde erişildi).
- Yakupoğlu, Y. (2011). *Erken çocukluk döneminde yer alan, okul öncesi eğitim kurumuna devam eden çocukların benlik kavramı algısıyla babalarının bağlanma stillerinin(güvenli-korkulu-kayıtsız-saplantılı)arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşa, C., Yıldırım, M.S.Ö. (2019) Ebeveynleri Boşanmış Yetişkin Bireylerin Kişilerarası ilişkilerinde Bağlanma Modelleri ile Ayrılma Kaygısının İlişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(4) 267-278.
- Yıldız, C. (2008). *Üniversite Öğrencilerinin Geçmişte Yaşadıkları Ayrılık Kaygısı ile Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı.
- Yüksel, N. (2001). *Ruhsal Hastalıklar*. Ankara: Çizgi Tıp Yayınevi.